

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

АНГЕЛОВА Ангеліна Олегівна

УДК 2–556:392.2–053.9

АРХЕТИПКА СТАРОСТІ В РЕЛІГІЙНІЙ ТРАДИЦІЇ

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач
кафедри культурології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
АРІСТОВА Алла Вадимівна,
Національний транспортний
університет, професор кафедри
філософії та педагогіки

доктор філософських наук, професор
ВАСИЛЬЄВА Ірина Василівна,
Національний медичний університет
імені О. О. Богомольця,
завідувач кафедри філософії, біоетики
та історії медицини

доктор філософських наук, доцент
КОНДРАТЬЄВА Ірина Владиславівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри релігієзнавства

Захист відбудеться 29 червня 2018 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 29 травня 2018 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Глобальне старіння людства є однією з найбільш тривожних ознак нашого часу: середній вік жителів планети дедалі зростає, а чисельність дітей та молоді скорочується, в результаті чого виникає велика кількість економічних і гуманітарних проблем. Світова тенденція до збільшення кількості літніх осіб у структурі населення вимагає переосмислення старості як самодостатнього етапу життя, що має свій унікальний зміст. Холістичний підхід до духовно-фізичної природи людини не дозволяє обмежуватися біологічними та соціальними методами аналізу старості. Специфіка людського буття у період пізньої зрілості має бути предметом дослідження не лише геронтології, демографії, психології, соціології, але й осмислюватися з позицій філософського знання. Тому на сьогоднішній день геронтософія (в англійській літературі частіше зустрічається термін «філософія старіння» – *philosophy of aging*) є надзвичайно перспективним дослідницьким напрямком, що утворився на межі дисциплінарного простору філософської антропології, культурології, етики та естетики. В останні десятиліття все більш значущим стає і релігійно-науковий ракурс дослідження феномену старості, оскільки доба постмодерну, за всієї радикальної секуляризації та розмивання релігійних авторитетів і цінностей, характеризується світовим зростанням фундаменталістських і консервативних течій, а також різноманітних «духовних» учень, до яких тяжіють нерелігійні особи. Не зважаючи на новітні досягнення у галузі науки та техніки, переважна більшість населення планети залучена сьогодні у тій чи іншій формі до релігійної практики. При цьому, як свідчать глобальні дослідження, з віком релігійність людей зростає. Тому в нинішній час посилення уваги до духовних потреб літніх людей, визначення місця старості в релігійному світогляді, а також проведення загального геронтософського дослідження історії, догматів та ритуальної практики різних віровчень є нагальною необхідністю в теоретичному й практичному ракурсах.

Релігійна геронтологія має актуальне значення і для вітчизняної гуманістики. Вона повинна стати обов'язковим компонентом національної стратегії «позитивного старіння»: громадяни похилого віку, кількість яких постійно зростає, мають бути більш освіченими, соціально успішними, психічно та фізично здоровішими, ніж попереднє покоління пенсіонерів. Визнання того факту, що літні особи є важливим ресурсом для українського суспільства, спонукає не лише детально планувати соціально-економічні заходи з нейтралізації негативних наслідків старіння населення, а й турбуватися про духовне здоров'я громадян. Стратегія «позитивного старіння» має стосуватися всіх вікових верств населення, вкрай важливо формувати адекватне ставлення громади до проблем старості на основі концепції солідарності між поколіннями. З огляду на це важливим є розвиток системи безперервної освіти (андрагогіки та геронтологіки), що є перспективним засобом зниження рівня ейджизму та геронтофобії в суспільстві. Освітні ініціативи для людей різного віку, разом із виконанням інших завдань, повинні висвітлювати типологічно різні релігійно-історичні образи старості та стратегії старіння, формувати філософське

ставлення до пізнього віку, популяризувати виплекані традиційними культурами ефективні моделі взаємодії між поколіннями.

Важливим постає також ретельне осмислення й актуалізація багатовікових традицій опіки над літніми людьми, які ґрунтуються на усталених морально-релігійних цінностях і апробованих практиках. Урахування тисячорічного досвіду спілкування зі старіючими людьми сприятиме вибору адекватних культурних стратегій щодо вирішення сучасних соціально-геронтологічних проблем. Утримання українських громадян похилого віку вимагає реорганізації та розширення системи опіки, яка б містила соціальну, медичну, економічну, психологічну, а також релігійну складові. Важкі економічні та соціально-політичні умови, які ускладнюють проведення пенсійної реформи, спонукають до розбудови в Україні системи громадянської взаємодопомоги, де чималу роль можуть відігравати недержавні громадські організації, церкви, місії та релігійні громади. Поглиблення співпраці релігійних організацій із державними та волонтерськими установами у геронтологічній сфері є перспективним фактором поліпшення соціальної ситуації в старіючому українському суспільстві.

Відтак перед українським релігієзнавством відкривається широке проблемне поле релігійної геронтології, обумовлене сучасними соціокультурними викликами й потребами. Важливими завданнями як для вітчизняних, так і для зарубіжних фахівців є виявлення позитивного та негативного впливу релігійності на життя літніх осіб, визначення ролі віросповідного фактору у виникненні почуття так званого «успішного старіння»; компаративістський аналіз рівня задоволеності життям старіючих парафіян ортодоксальних конфесій, adeptів новітніх релігійних течій чи прихильників різноманітних «духовних» практик; дослідження набутку даоських, буддистських, індуїстських та інших методик самовдосконалення з метою пропаганди здорового способу життя та активного довголіття; інтегрування отриманих результатів з дослідження архетипіки пізнього віку в повноцінну інтердисциплінарну теорію. Актуальним є також створення міжконфесійного дискурсу, предметом якого стали б наступні питання: розбудова альтернативи секулярній культурній парадигмі, яка пропагує культ сили, молодості, активності та краси, стимулюючи поширення геронтофобії та ейджизму; виявлення тих потенційно потужних загальних рис архетипічних моделей старості, які б в епоху глобалізації створили платформу для екуменічної концепції «духовного старіння»; реабілітація старечої мудрості, популяризація авторитету старійшин та духовних лідерів різних конфесій; вироблення загальносвітової стратегії вирішення геронтологічної проблематики в умовах невинного старіння населення планети.

Отже, сучасні загальносвітові демографічні та соціокультурні тенденції актуалізують необхідність проведення геронтософського дослідження релігійно-історичних моделей старості, а також комплексно пов'язаної з цією предметною сферою віросповідної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-

гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол №5 від 29 січня 2009 року). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради НПУ ім. М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 25 січня 2011 року).

Метою дисертаційного дослідження є аналіз архетипічних образів старості, сформованих світовими та етнічними релігійними традиціями, в тому числі віросповідними поглядами українців.

Мета конкретизується у таких основних дослідницьких завданнях:

- розкрити соціорелігійні, культурні, психологічні підвалини сприйняття періоду пізньої зрілості, довести, що утворення певного образу старості є закономірним структурним елементом релігійної свідомості;
- проаналізувати причини актуалізації релігійності та зміни структури релігійної свідомості у літньому віці;
- типологізувати різноманіття релігійно-історичних моделей старості, розмежовуючи сталі та варіативні характеристики останнього періоду земного життя людини;
- розглянути еволюцію соціорелігійних норм піклування про недієздатних осіб пізнього віку;
- простежити становлення образів старості в первісних віруваннях, ритуалах і міфології та їх подальше відображення у традиційних культурах;
- розкрити світоглядно-релігійні причини архаїчного геронтоциду та окреслити сенс старості в шаманізмі;
- осмислити зміст концепту «старість» у слов'янських народних віруваннях та духовну цінність останнього періоду людського життя в українській етнотрадиції;
- з'ясувати особливості інтерпретації образу старості в етнічних релігіях давніх єгиптян, персів, євреїв та індуців;
- дослідити основні тенденції ставлення до літніх людей і довголіття у віруваннях далекогосхідного регіону (даосизмі, конфуціанстві, синтоїзмі);
- проаналізувати характер осмислення старості у світових релігіях (буддизмі, ісламі, християнстві);
- висвітлити трансформації історичних образів старості у релігійному світогляді сучасної людини;
- виявити провідні доктрини філософського осмислення пізнього віку в контексті проблеми демографічного старіння та новітньої релігійної ситуації в Україні та світі;
- охарактеризувати роль, значення, функції та перспективи діяльності українських і світових релігійних організацій у вдосконаленні системи опіки над літніми людьми.

Об'єкт дослідження – релігійне осмислення старості та старіння в культурно-історичному контексті.

Предметом дослідження є архетипіка старості в релігійній традиції.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Релігієзнавче дослідження проблем старості у своїй методологічній основі спирається на поєднання

різноманітних підходів і позицій; воно вимагає комплексного застосування релігієзнавчих, культурологічних та історико-філософських наукових методів. Використання цієї методології ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, еволюціонізму, каузальності, історизму, світоглядного плюралізму, гуманізму, системності, синергетизму, а також на специфічно релігієзнавчих принципах толерантності та позаконфесійності.

У процесі роботи використовувалися феноменологічний метод, підходи якого дозволяють типологізацію і систематизацією релігійних феноменів, а також холістичний (цілісний) аналіз сутності людини, який передбачає розгляд її в єдності та різноманітні соціальних виявів. Також застосовувався етнологічний підхід, оскільки були залучені численні етнографічні матеріали, які дозволяють результати досліджень архаїчних культур певним чином екстраполювати на сучасне ставлення до старості та старіння. Широко використовувався компаративістський метод, що обумовив співставлення історичного матеріалу та загальних принципів ставлення людської свідомості до релігійних феноменів. Виявлення соціокультурних типів старості вимагало також застосування дедуктивного та індуктивного методів.

Створенню типології образів старості сприяв метод моделювання, який був застосований при аналізі історичних першоджерел і дослідницької літератури. Метод текстуального аналізу став у нагоді при виявленні історичних парадигм осмислення старості та старіння, врахування труднощів перекладу, використання неоднорідної термінології, багатозначності герменевтичних категорій тощо. Дослідження також відбувалося за предметним принципом, що передбачає зосередження на різних сферах релігійної діяльності. Розгляд історії віросповідних традицій проводився методами інтерпретації та реконструкції. Було використано й діяльнісний підхід: зміст релігійних концепцій розглядався у зв'язку з обрядністю та загальною специфікою суспільно-історичного буття. Для узагальнення та систематизації отриманих результатів було застосовано метод класифікації. Використовувалися також системний підхід і структурний метод: окремі релігії інтерпретувалися як цілісні взаємопов'язані системи характерних вірувань та обрядів, а також розглядалися як підсистеми, включені в більш загальну структуру суспільних відносин.

Окрім того, з двох протилежних підходів, які сформувалися в геронтософії, обрано акмеологічну парадигму, у межах якої пізні роки розглядаються як вища стадія зрілості, а старість постає верхівкою та підсумком людського життя, на противагу фіналістській концепції, що осмислює похилий вік як передсмертний етап земного буття. Акмеологічний підхід дозволив розглядати старість як цінний період особистісного розвитку, що передбачає свідомий вибір індивідуальної стратегії старіння на основі моральних і духовно-релігійних переконань людини.

Теоретичною основою дисертації стали:

- праці провідних українських релігієзнавців (А. Арістова, І. Богачевська, В. Бондаренко, І. Васильєва, В. Єленський, М. Закович, А. Колодний, І. Кондратьєва, Ю. Чорноморець та ін.);

- дослідження з психології пізнього віку та релігійної психології (Т. Карсаєвська, І. Коваленко-Кобилянська, О. Краснова, А. Лідерс, В. Робак, М. Смульсон, М. Шаповаленко, Н. Шахматов; В. Джеймс, Д. Леуба, Е. Старбек, Е. Тайлор, Д. Фрезер, Г. Холл, К.-Г. Юнг тощо);
- публікації, присвячені історії та соціології старості (М. Александрова, М. Єлютіна, І. Ігнатенко, І. Кон, О. Краснова, О. Крентовська, Н. Ліфарєва, О. Смолькін, О. Тополь та ін.);
- геронтологічні теорії старіння, концепції активного довголіття та якісного проживання в період пізньої зрілості (В. Дільман, І. Мечников, В. Купревич, В. Фролькіс, Д. Чеботарьов тощо);
- теоретичні розвідки з філософії віку та геронтософії (В. Альперович, Г. Карсаєвська, О. Косілова, С. Лішаєв, К. Пігров, Н. Рибаківа та ін.);
- дослідження з релігійної геронтології (А. Агью, Д. Джонсон, Е. Айдлер, Р. Берд, С. Ейнлей, Г. Коеніг, Н. Краузе, Х. Лаврецькі, Дж. Левін, В. Міллер, Г. Тройер, К. Торесен тощо);
- концепція «успішного старіння» (П. Купман-Бойден, Те Кура Аронуї) та теорія «геротрансценденції» (П. Вонг, Х. Джонсон, Дж. Магнуссон, Л. Торнстем, М. Флуд);
- численні культурфілософські, релігійно-історичні та етнографічні джерела.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у тому, що вперше здійснено комплексний філософсько-релігієзнавчий аналіз архетипічних образів старості, сформованих світовими та етнічними релігійними традиціями, в тому числі віросповідними поглядами українців. Новизна результатів розкривається в таких основних положеннях:

Уперше:

- виокремлено універсальні та варіативні характеристики релігійного-етичного ідеалу старості, який містить і незмінні крос-культурні компоненти (праведність, здорове довголіття, шанованість, перспектива гідного поховання та поминання, наявність нащадків тощо), і широкий діапазон тлумачення окремих ціннісних ознак, що значно змінюються залежно від соціоісторичного контексту (багатство, соціальні привілеї, владність, родинна опіка, збереження когнітивних здібностей і шлюбних стосунків та ін.);
- виявлено історичні витоки та релігійно-світоглядне обґрунтування утримання недієздатних літніх людей, досліджено морально-релігійні системи приписів, що легітимізували повагу до старців як носіїв сакральних знань, досвіду та традицій;
- здійснено широке міждисциплінарне дослідження типології релігійно-історичних образів пізнього віку, в результаті чого виявлено та охарактеризовано специфічні ознаки первісно-архаїчних, етнічних і світових віросповідних моделей старості;
- описано прообрази сучасних моделей старості в архаїчних віруваннях, міфології та ритуалах: виявлено статусний характер старості в системі первісних релігійних інтуїцій, розглянуто анімістичні пояснення природи старіння, міфологеми походження старості, безсмертя та довголіття, архетипи Старця та Старої, міфологічні пари «старість – дитинство», «старість – молодість», висвітлено світоглядно-релігійні причини архаїчного геронтоциду;

- досліджено ставлення до пізнього віку в системі шаманських вірувань, виявлено функціональну роль шаманів як гарантів природної зміни поколінь і контролерів нормальної тривалості життя членів спільноти, проаналізовано парадоксальний характер трансу довголітніх шаманів та феномен виснажливості медіумної практики, що викликала раннє старіння, доведено значущість пізніх років як кульмінації діяльності великих шаманів;

- розкрито полісемантизм концепту «старе» у слов'янських народних віруваннях, зміст якого залежно від контексту означав: 1) олюднене, культурне, традиційне, власне, опановане, отримане від предків; 2) віджиле, зношене, забруднене, виснажене, помираюче, руйнівне; 3) прадавнє, перше, первісне, божественне, космічне; виявлені трансформації давньослов'янського образу старості, що відбулися за християнських часів;

- описано характер осмислення старості в українській ментальності, простежено шляхи формування поважливого образу літнього віку у вітчизняній етнопедагогіці та в системі громадської опіки над недієздатними людьми;

- досліджено особливості інтерпретацій образу старості в етнічних релігіях та виявлено наступні архетипічні релігійно-культурні уявлення: образ «доброї старості» в давньоєгипетських віруваннях; тлумачення старіння як демонічного забруднення в зороастризмі; езотеричний іморталізм, наявний у даосизмі; сакралізація літніх осіб у конфуціанстві; старість як символ скороминущості земного життя в індуїзмі; поважлива та гармонійна модель похилих літ в іудаїзмі;

- проаналізовано специфіку створених світовими релігіями моделей старості, виявлено їх провідні концептуальні характеристики: старіння як стимул до духовної практики в буддизмі; старість як феномен земного буття в ісламі; біблійний образ праведного старця як ідеал фіналу людського життя в християнській культурі;

- розглянуто сучасні трансформації традиційних моделей старості в світовій та українській культурах; виявлено архаїчне підґрунтя позитивних (геронтотімія) і негативних (геронтофобія, ейджизм, остракізм) стереотипів сприйняття старості, історичними предтечами яких є культ предків, геронтоцид, ізоляція старців, інститут старійшин, шаманські вірування, етнічні геронтокультури тощо;

Уточнено:

- семантику концепту «старість», що наповнюється специфічним інтердисциплінарним змістом залежно від контексту, постає відкритим та рухливим утворенням, що характеризується багатовимірністю, феноменологічністю, метафізичністю, параболічністю, танатологічністю та іншими концептуальними ознаками;

- зміст поняття «геротрансценденція», яке відображає метафізичні інтенції старіючої особистості, посилення на схилі літ відчуття причетності до першооснов буття, потужну елевацію духовного компоненту людини до останнього дня життя;

- головні релігійно-філософські складові «стратегії позитивного старіння», яка передбачає адаптацію літнього індивіда до фізичних і функціональних вікових змін у комплексі з інтенсифікацією духовного життя, що призводить до гармонізації особистості й виникнення почуття задоволення, незважаючи на погіршення здоров'я та зменшення соціальної активності;

- роль, функції та значення благодійної діяльності українських і зарубіжних релігійних організацій у процесі реформування і вдосконалення системи опіки над літніми людьми; окреслено найбільш значущі та перспективні напрямки роботи зі старіючою паствою;

- основні напрямки богословської адаптації традиційних віросповідних образів старості до сьогоденних реалій; виявлено, що сучасні теологи різних конфесій звертаються до геронтологічної тематики, обговорюючи під час проповідей та сповідей питання вищого сенсу старості в житті людини, труднощів духовної практики в умовах фізичного знесилення, геронтофобії, стосунків літніх людей із представниками інших поколінь, опіки над літніми особами та багато ін.

Набуло подальшого розвитку:

- дослідження моделей релігійно-історичного осмислення старості та їх сучасних трансформацій у системі інших перспективних напрямків релігійної геронтології (епідеміології релігії, етногеронтології, теорії геротрансценденції, богословської геронтології та ін.);

- з'ясування причин актуалізації релігійної свідомості в літньому віці; показано, що інтерес до духовної практики обумовлений пороговим (лімінальним) місцем старості в життєвому циклі людини та полягає насамперед у прагненні до пошуку вищого сенсу буття, до підведення підсумків та осмислення реалій життя, найближчою перспективою якого є смерть;

- аналіз головних зрушень у релігійності старіючих людей; підтверджено, що пізній вік сприятливий для розвитку так званої «персональної віри», активізації релігійної поведінки і культової практики, посилення емоційності та діалогічності, символізму й алегоричності релігійного мислення;

- виявлення зв'язку релігійної активності та особистісного розвитку старіючих вірян; обґрунтовано припущення, що помірна духовна практика сприяє вирішенню вікової кризи періоду пізньої зрілості, допомагає компенсувати пов'язані з фізичним знесиленням втрати та обмеження, пригнітити негаразди тілесного старіння.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що вона є першим фундаментальним філософсько-релігієзнавчим дослідженням з типології віросповідно-історичних моделей старості. Автором створено підґрунтя для подальшого розвитку у вітчизняному релігієзнавстві напрямку «релігійна геронтологія», що активно розробляється в західній гуманістиці. Висновки і теоретичні положення, обґрунтовані в дисертаційній роботі, дозволяють розширити розуміння феномену старості, виявити архетипічні витоки сучасного ставлення до літніх осіб, усвідомити специфіку пострадянської геронтокультури, яка лише частково зберегла релігійно-історичні й етнонаціональні традиції, виявити універсальні тенденції постмодерного релігійного осмислення геронтософської проблематики.

Практичне значення одержаних результатів. Вивчення того, як різні релігії висвітлюють тему старіння, довголіття, поведінки та способу життя літніх осіб, виявлення та аналіз тих елементів релігійних традицій, які спроможні забезпечити захист фізичного, психічного й соціального здоров'я літніх людей, сприятимуть розвитку відповідних державних і недержавних програм для всебічної підтримки старшого покоління українських громадян. Результати аналізу позитивних та

негативних стереотипів сприйняття старості, які кореняться у релігійних віруваннях, можуть бути корисними для вироблення стратегій життя в старіючому суспільстві як на індивідуально-життєвому, так і на державно-соціальному рівнях. Осмислення духовних завдань, що ставлять перед літніми особами різні релігії, та їх трансформацій в умовах сучасного мультикультурного середовища здатне позитивно вплинути на здоров'я й адаптивні здібності літніх людей. Дослідження традиційних релігійно-історичних образів старості зможе оптимізувати загальний рівень життєдіяльності українського соціуму, спонукати старіючих громадян до більш активної участі в суспільних відносинах та трудових процесах. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки та розвитку державної політики в соціальній сфері, зокрема в роботі з особами літнього віку. Матеріали дисертації також можуть бути включені до загальних та спеціальних навчальних курсів з теорії та історії релігії, історії культури, філософії віку, вікової антропології, акмеології та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальною роботою, висновки і положення наукової новизни автор одержала самостійно. Кандидатську дисертацію на тему «Міфологічне осмислення буття у драматургії Лесі Українки» було захищено 9 березня 2004 р. у спеціалізованій вченій раді Академії керівних кадрів культури та мистецтв (Київ). Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданні кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №12 від 27 березня 2018 р.). Основні ідеї та положення дисертаційної роботи, її результати та висновки у формі доповідей були оприлюднені на 15 наукових конференціях: *міжнародних* – «Простір гуманітарної комунікації: інституалізація академічної спільноти» (Київ, 2010); «Традиція і культура. Прекрасне у духовному потенціалі людства» (Київ, 2010); «Традиція і культура. Ідеї Платона у сучасному бутті» (Київ, 2012); «Традиція і культура. Обрії свободи» (Київ, 2014); «Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences (III)» (Budapest, 2015); «Традиція і культура. Людина в пошуках смислу» (Київ, 2015); «Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences (IV)» (Budapest, 2016); «Актуальні дослідження в соціальній сфері (VII)» (Одеса, 2016); «Сучасні дослідження в галузі культури і мистецтва (I)» (Київ, 2016); «Актуальні дослідження в соціальній сфері (VIII)» (Одеса, 2016); «Сучасні дослідження в галузі культури і мистецтва (II)» (Київ, 2017); «Актуальні дослідження в соціальній сфері (IX)» (Одеса, 2017); *всеукраїнських* – «Протестантські Церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації)» (Тернопіль-Київ, 2017); «Сучасні тенденції розвитку української науки (X)» (Переяслав-Хмельницький, 2017); «Сучасні тенденції розвитку української науки (XI)» (Переяслав-Хмельницький, 2018).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 41 одноосібна праця, із них 1 монографія, 22 статті надруковані у вітчизняних наукових фахових виданнях, зарубіжних наукових виданнях, а також виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дослідження обумовлена метою та завданнями і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (625 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 516 сторінок, із яких 469 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційної роботи, показано зв'язок роботи з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету і завдання дослідження та його наукову новизну; показано теоретичне та практичне значення дисертації, висвітлено апробацію та опублікування результатів наукової роботи, описано її структуру й обсяг.

Перший розділ «Релігійні аспекти феномена старості» присвячений розробці теоретико-методологічних питань релігійної геронтології. Зокрема, висвітлено стан дослідження проблеми історіософського осмислення віросповідних моделей старості в науковій літературі, проаналізовано причини актуалізації релігійності у пізньому віці, розглянуто специфіку реструктуризації релігійної свідомості у літніх вірян, досліджено типологію релігійно-історичних моделей старості, простежено еволюцію соціорелігійних норм піклування про недієздатних осіб пізнього віку.

У підрозділі **1.1 «Старість як предмет релігійної геронтології»** було висвітлено медичні, соціорелігійні, культурні, психологічні аспекти сприйняття періоду пізньої зрілості. Доведено обмеженість медико-біологічного та психосоціального підходів до осмислення феномену старості, показано значущість геронтософських та релігієзнавчих досліджень у сфері сучасної геронтологічної проблематики. Висвітлено тенденції розвитку релігійної геронтології, яка на сьогоднішній день є перспективним напрямком гуманістики. Творчо осмислено останні дослідження з епідеміології релігії (А. Агью, Д. Джонсон, Е. Айдлер, Р. Берд, С. Ейнлей, Г. Коеніг, Н. Краузе, Х. Лаврецькі, Дж. Левін, В. Міллер, К. Торесен, Г. Тройер), з питань пастирської допомоги старіючим особам (С. Айзенхандлер, Е. МакКінлі, Д. Олівер, Л. Томас), релігійної етногеронтології (Л. Каммінгз-Вон, Д. Круз-Олівер). Проаналізовано стан сучасної розробки концепції «успішного старіння» (П. Купман-Бойден, Те Кура Аронуї) та теорії «геротрансценденції» (П. Вонг, Х. Джонсон, Дж. Магнуссон, Л. Торнстем, М. Флуд). Здійснено огляд літератури, яка вивчає історичні образи старості в культурфілософському та релігієзнавчому контекстах: загально-теоретичні та компаративістські дослідження – М. Єлютіна, А. Классен, К. Кокейн, Т. Коул, Т. Паркін, Н. Рибаківа, Л. Сімонс, А. Смолькін, П. Тейн; роботи, присвячені темі старості в окремих етнорелігійних традиціях, – вірування Стародавнього Єгипту (П. Монте, В. Томсінов, Р. Янсон, Дж. Янсон), зороастризм (В. Крюкова, М. Мейтарчиян), даосизм та конфуціанство (Т. Коваль, І. Смірнов), синтоїзм (О. Мещеряков, О. Накорчевський), індуїзм (І. Глушкова, С. Лемб), іудаїзм (Д. Седлі, М. Стемблер, Д. Флейшман, Д. Шенк); геронтософські розвідки в предметній сфері світових релігій – буддизм (П. Ратанакул, Л. Річмонд, Г. Шуре), іслам (М. Ахмад, С. Кхан, А. Махджабін, Х. Саїд, К. Шамсул), християнство (Н. Велецька, Є. Зімакова, І. Подольська, Н. Рибаківа, О. Тополь, О. Христенко).

Проаналізовано зміст та значення концепту «старість», який почасти відображає множинність дослідницьких напрямків геронтології, наповнюючись специфічним інтердисциплінарним змістом, залежно від контексту. Наголошено на тому, що семантичне поле поняття «старість» є відкритим та рухливим утворенням, якому властиві багатомірність, феноменологічність, метафізичність (близькість до сфери сакрального), параболічність (інтерпретація старіння як процесу, який відображає водночас низхідний та висхідний вектори фізичного занепаду та духовного зросту), танатологічність (розуміння старості в контексті проблеми смерті), невід'ємність від інших складових життєвого шляху, в тому числі дитинства та молодості, тощо.

У підрозділі **1.2 «Геронтогенез та духовне життя особистості»** показано, що релігійність є важливим компонентом духовних почуттів старіючої людини. Виявлено, що вікові зміни способу життя та світосприйняття в пізньому віці постають вагомими детермінантами актуалізації релігійної свідомості, обумовлюють підтвержене статистичними даними зростання інтересу до релігії серед літніх осіб. Розглянуто специфіку релігійності пізнього віку, що залежить від багатьох індивідуальних та соціальних чинників. З одного боку, на старіючу особистість впливає релігійна соціалізація та досвід взаємодії з оточуючим світом (сукупність культурних традицій, системи освіти й виховання, гендерних стереотипів, загальної економічної та соціально-історичної ситуації тощо), з іншого – її релігійність залежить від індивідуальних психологічних особливостей, а також осмислення власного досвіду та доленосних подій життєвого шляху (зламних моментів, кризових ситуацій, випробувань та ін.).

Припущено, що у людей із розвиненою релігійною свідомістю не відбувається радикальної зміни світогляду на схилі літ, натомість трансформується сама структура релігійності: віросповідні переконання набувають характеру персональної віри, в якій конфесійні догми інтегруються з особистим духовним досвідом; активізуються релігійна поведінка та культова практика, виконання релігійних ритуалів стає фактором упорядкування та стабілізації життя; спостерігається домінування нерелігійного, емоційного сприйняття, посилюється символізм та алегоричність релігійного мислення; розвивається віра в можливість індивідуального спілкування з Богом чи іншими феноменами трансцендентного світу, яка стимулюється відчуттям порогового стану старої людини, її наближенням до небуття, інтровертивністю, самотністю та іншими факторами. Також у пізньому віці нерідко трансформується характер соціальних зв'язків: змінюється стиль взаємодії з представниками релігійної громади, у спілкуванні з молодшими людьми посилюється моралізаторський компонент, обумовлений потребою в наставництві та місіонерстві. Виявлено, що розвиток релігійності літніх осіб є асиметричним з гендерного погляду: старіючі жінки зазвичай виявляють більшу культову активність, ніж чоловіки, маючи інший рівень умотивованості, емоційності та сугестивності.

Зазначено, що релігійність у старечому віці здійснює здебільшого позитивний вплив на особистість та сприяє поліпшенню життя літньої людини. Віросповідні настанови та участь у релігійній діяльності дозволяють у значній мірі вирішити вікову кризу старості, компенсувати пов'язані з віком утрати та обмеження, пригнітити важкі переживання та негаразди тілесного старіння, усвідомити

світоглядний сенс старості, прийняти факт існування смерті як природного закону буття. Релігійна свідомість, висуваючи на перший план духовні компоненти буття, може бути підґрунтям для створення стратегії «успішного старіння». Гармонійна задоволеність життям, усупереч неприємним віковим психофізіологічним змінам, може бути пов'язана з «геротрансценденцією», тобто духовним розвитком до останнього дня життя, переосмисленням базових буттєвих категорій, зниженням інтересу до матеріальної сфери та марнотної соціальної активності, почуттям близькості до минулих поколінь, долученості до світу сакрального (П. Вонг, Л. Торнстем, Дж. Фаулер, М. Флуд).

У підрозділі **1.3 «Типологія релігійно-історичних моделей старості»** доведено, що утворення певної моделі пізнього віку людини є закономірним структурним елементом релігійної свідомості, відображеним у різноманітних віруваннях. Зазначено, що будь-яка модель старості має дві амбівалентні характеристики: по-перше, вона містить позитивну семантику довершеності життєвого циклу, по-друге – негативні конотації, які полягають в асоціюванні з фізичним занепадом і скорою смертю. Позитивна оцінка старості виходить із того, що старіння є тотальним природним процесом, воно є часткою законів космічного оновлення та засобом демографічної регуляції. Негативна парадигма старості зосереджується на старінні як причині елімінації (загибелі живих організмів), пізній вік постає символом деструкції, розпаду, небезпеки, страждання.

Доведено, що універсальною характеристикою релігійної рефлексії старості є її метафізичність: похилий вік осмислюється як проміжна ланка між земним життям та смертю, час відновлення зв'язку з божественним світом, виходом людини на трансцендентний рівень буття. Через таке тлумачення старість у більшості традиційних культур асоціюється з мудрістю, з акумуляцією життєвого досвіду, з місією його передачі наступним поколінням. Зазначено, що віросповідні системи, які тяжіють до ірраціонально-інтуїтивного осягнення сакральної сфери, цінують пізній вік за відкриття каналів медіумної комунікації з потойбічними силами. Натомість у тих релігіях, де присутня повага до раціонального пізнання Бога, необхідною умовою продовження духовного зростання на схилі літ є збереження ясного розуму.

Досліджено крос-культурні характеристики релігійно-етичного ідеалу старості, якими є: праведність (старець як моральний взірець для інших вірян); здорове довголіття, що розцінюється як нагорода за святість та як прихильність вищих сил; пошана з боку релігійної громади; перспектива гідного поховання та поминання, що гарантували б благополучне буття в потойбічному світі; наявність нащадків, які б виконали всі поховальні та поминальні дії та продовжили рід; посилена релігійна практика (набуття езотеричних знань, залучення до специфічних вікових ритуалів). Варіативними складовими ідеалу старості, що зазнавали чималих змін під впливом історико-культурних та згодом індивідуально-світоглядних обставин, є: наявність багатства або стабільного прибутку на схилі літ; отримання соціальних привілеїв; наближеність до влади; забезпечення родинною опікою; проживання у рідній місцевості; цінування старечої мудрості; збереження статевих та шлюбних стосунків; самотність та соціальна ізоляція.

З'ясовано специфіку розуміння старості у зв'язку з іншими періодами життєвого циклу людини. Доведено, що старість та дитинство утворюють семантичну пару, що визначається наближеністю цих вікових категорій до кордонів трансцендентного світу, вхід та вихід із земного життя. В різних етнорелігійних традиціях осмислюється паралелізм притаманних дітям та старим психофізіологічних і символічних характеристик, що відображено у ритуалах, міфології, фольклорі, матеріальній культурі. Натомість старість та молодість у традиційних віруваннях є суб'єктами суперечливої взаємодії, що стає чинником оновлення світу. Старе, що асоціюється зі смертю і небуттям, заважає молодому рости та розвиватися, натомість нове покоління виборює у своїх попередників життєві ресурси, цінності, владу, езотеричні знання. В деяких релігійних системах (наприклад, у буддизмі та індуїзмі) молодість і старість нерідко є антагоністичними символами вічно юної духовної реальності та постійно старіючого матеріального світу.

Розглянуто зміст релігійного ставлення до чоловічої та жіночої старості, що різняться за значимістю, умовами існування та догляду, родинними обов'язками, релігійними функціями, віковими межами тощо. Зауважено, що статусний характер старості в традиційному суспільстві призводив до гендерно-вікової асиметрії старіння. Водночас у багатьох релігійних товариствах та монастирях паралельно з виходом із репродуктивного віку гендерна належність чоловіків та жінок нівелювалася, що відображено у відповідній ритуалістиці (одязі, поведінці, повноваженнях та ін.).

Підрозділ **1.4 «Піклування про літніх як норма релігійної моралі»** присвячений історії соціорелігійної взаємодії між представниками молодших і старших поколінь. Визначено, що ставлення до літніх осіб у традиційній спільноті тяжіє до двох векторів: перший – виключення старих із системи соціальних зв'язків (остракізм, геронтоцид, ізоляція з метою підготовки до потойбічного існування, дарування храмів чи монастирям); другий – геронтотімія (надмірно-пієтетне вшанування старших) та геронтократія (влада старійшин, які через свій авторитет домінують серед представників інших поколінь). Висвітлено еволюцію соціорелігійних норм піклування про старих: вони кореняться в первісно-релігійних віруваннях (зокрема, анімізмі та культурі предків) та набувають розвитку в період виникнення архаїчних держав, де були вперше законодавчо закріплені общинно-родові традиції догляду за старіючим поколінням. Проаналізовано різноманітну релігійну мотивацію, яка спонукала утримувати недієздатних батьків та самотніх літніх осіб, зокрема: 1) обов'язки піклування про старих та старших є непорушними приписами релігійної моралі; 2) літні люди постають цінними носіями сакральних знань і досвіду, що переймає молодше покоління; 3) піклування про старих, котрі несуть еманациї трансцендентного світу, поліпшує стосунки вірянина з вищими силами.

Досліджено українські традиції опіки над недієздатними літніми людьми: язичницькі звичаї родової підтримки за християнських часів отримали нове світоглядне обґрунтування та продовжили розвиватися як державна, монастирсько-приходська та народна доброчинність. Висвітлено форми державної та громадської опіки над старими особами, створені українським козацтвом, міськими корпоративними структурами (ремісничими цехами, міщанськими об'єднаннями,

товариствами при магістратах), сільськими громадами, церковними інституціями та релігійними спільнотами (єзуїтськими колегіумами, православними братствами). Зазначено, що добротність щодо літніх осіб, яка базувалася на нормах християнської моралі та звичаєвого права, вже в XVII ст. стала об'єктом осмислення вітчизняних богословів (Є. Славинецький).

Виявлено організаційні принципи й окреслено перспективи сучасного спільнотного догляду за старими як дієвого доповнення до системи державного забезпечення та соцстрахування. Зазначено, що змістом пропонованих західноєвропейськими фахівцями нових соціальних рекомендацій є повернення до базових релігійних та корпоративних цінностей, згідно з якими опіка над літніми людьми виступає одним з напрямків діяльності місцевої громади, яка отримує всебічну допомогу з боку фахівців-держслужбовців, волонтерів різного віку, духівництва, представників церков і релігійних організацій.

Другий розділ «Старість в архаїчних віруваннях» містить дослідження найдавніших релігійно-історичних моделей старості, відображення пізнього віку людини в первісних ритуалах, шаманських віруваннях, міфології. Також з'ясовано світоглядно-релігійні причини архаїчного геронтоциду, виявлено зміст концепту «старість» у слов'янських народних віруваннях, окреслено духовну цінність останнього періоду людського життя в українській етнотрадиції.

У підрозділі **2.1 «Осмислення старості в релігійному світогляді первісних і традиційних спільнот»** доведено, що, незважаючи на різну тривалість і специфіку смислової наповненості життєвого циклу давньої та сучасної людини, старість ще із найдавніших часів утверджувалася як історична константа суспільного буття. Потреба спільноти в накопиченні та передачі життєвого досвіду, який дозволяв вижити в складних обставинах, обумовила становлення геронтократичного інституту. Культ предків і віра в те, що старійшини є посередниками між людським та сакральним світами, стали світоглядною основою системи ієрархічних відносин між віковими групами. Оскільки статус патріарха виступав кульмінацією соціального зростання індивіда, в архаїчних суспільствах із розвиненим інститутом старійшин старість нерідко осмислювалася як мета життєвої еволюції людини.

Охарактеризовано статусний характер старості, яка в первісних та традиційних спільнотах не корелювалася з кількістю прожитих років: настання останнього періоду земного життя визначали обряди переходу, що відзначалися поступовим залученням індивіда до сакральних знань. Сама старість, завдяки її близькості до смерті та потойбіччя, розцінювалася як лімінальний (проміжний) стан людського буття. Внаслідок цього старі особи, тварини та предмети часто поставали суб'єктами та об'єктами магічної практики. Розглянуто архаїчне уявлення про нормованість життєвого циклу, а також віра в те, що занадто тривале довголіття старців порушує закони родового буття, відбираючи вітальні ресурси у молодшого покоління. Проаналізовано ставлення до здорової старості, яка разом зі своєчасною та легкою смертю вважалася ознакою прихильності вищих сил. Доведено, що притаманна людині традиційної культури логіка партиципації обумовлює перенос уявлень про земне старіння на сакральний світ: руйнівний вплив часу можуть відчувати не лише люди, а й представники потойбічного світу (боги, духи, предки), при цьому

ієрархічність стосунків міфологічних персонажів різного віку віддзеркалює архаїчне розуміння земних соціальних процесів.

Підрозділ **2.2 «Міфологічна семантика старості як структурно-семантичний компонент прадавніх вірувань»** присвячений виявленню семіотики старості в міфології. Проаналізовано численні етіологічні міфи, що, пояснюючи смертність людини, відтворюють міфологему втрати даного богами безсмертя й появи старості. Виявлено, що пізній вік людини у міфах постає передвісником неминучої смерті та водночас порогом нового життя, що відображає анімістичну ідею реінкарнації. Ознаки старості в характеристиках природних стихій і демонічних персонажів, з одного боку, походять від культу предків та різноманітних уявлень про загробне існування, з іншого – символізують прадавнє космогонічне начало, незрозуміле й непідвладне людям. Зазначено, що наскрізною темою світової міфології є опис численних спроб подолання старості, досягнення довголіття чи безсмертя: омолодження героїв відбувається або шляхом долучення до сакрального світу через еманції божественного безсмертя, або внаслідок магічних дій та перерозподілу життєвої енергії земних істот. Хоча здебільшого зі старістю та смертю пов'язані негативні конотації, спостерігається й протилежна сюжетика: в цілому ряді міфологічних наративів безсмертя зображено як страшне прокляття чи кара за гріхи.

Досліджено та класифіковано структурні варіації архетипу Старця (деміург – володар потойбіччя, старий трикстер – культурний герой, мудрий віщун – сакральний правитель, патріарх-першопредок – епічний герой) та архетипу Старої, яка є невід'ємною частиною метасимволічної тріади «дівчинка – німфа – бабуся». Наголошено на амбівалентності архетипу Старої, вираженому, зокрема, в образах міфологічних прародительок: з одного боку, вони уособлюють життєдайність і родючість, з іншого – пов'язані зі смертю та небуттям, завдають шкоду власним дітям. Виявлено символічну близькість старості та дитинства, що базується на принципі подібності (фізіологічна схожість сенільних старих та немовлят, наближеність до межових точок буття людини, наявність трансцендентних знань тощо). Проаналізовано опозицію «старість – молодість», що створює міфологеми конфлікту поколінь, боротьби за культурні цінності, панування, життєві ресурси, а також обумовлює амбівалентність стосунків представників різного віку: старці передають традиції, досвід, знання і водночас, прагнучи зберегти владу, несуть небезпеку для молоді.

У підрозділі **2.3 «Світоглядно-релігійні причини ритуального вбивства старих»** зазначено, що геронтоцид, який практикувався в багатьох архаїчних суспільствах, мав ритуально-релігійний сенс. Умертвіння старих не було наслідком раціонального розрахунку, спрямованого на підтримку демографічної рівноваги спільноти. Початкові фактори боротьби за життєві ресурси трансформувалися в цільну систему вірувань, пов'язану з уявленнями про загробне життя, у складний ритуальний механізм, метою якого було збалансування взаємодії поцейбічного та потойбічного світів. Звичай ритуального вбивства старців можна інтерпретувати в різних варіантах та їх комбінаціях: як найбільш прийнятний спосіб смерті, що гарантує гідне посмертне існування душі; як принесення людських жертв, що є складовою культу предків; як засіб комунікації громади живих із духами та богами за

допомогою старця-медіатора, якого відряджають у потойбічний світ; як страту довгожителю, що «заживає чужий вік», тобто магічно подовжує своє життя, «викрадаючи» роки у своїх родичів або односельців; як ритуал оновлення сакральної влади (вбивство старого царя та його «відродження» у молодому правителі); як лікувальну практику (звільнення немічного тіла від демонів хвороб); як евтаназію чи добровільне самогубство, здійснені за допомогою інших осіб.

Підрозділ **2.4 «Старість як довершеність життєвого циклу в шаманізмі»** присвячений дослідженню шаманських вірувань, де лімінальний, межовий образ старості (останній період життя виступав як кордон між земним та потойбічним світами) поєднувався з образом вічності (зв'язок старців-шаманів із могутніми родоначальниками, творцями часопростору та людства). Зроблено висновок, що старіння у шаманізмі отримало два пов'язаних з анімізмом пояснення: або воно розумілось як природний процес утрати життєвої енергії (душ, оболонки, двійників) перед смертю, або вважалося наслідком злодіяльності духів, що паразитують на слабких душах. Шаман у цій системі виступав у ролі зберігача й охоронця душ одноплемінників, гаранта природної зміни поколінь, контролера нормальної тривалості життєвого циклу членів спільноти. Проаналізовано парадоксальний характер трансу довголітніх шаманів: під час камлання та встановлення контакту зі світом духів немічні медіуми були здатні енергійно рухатися, співати й танцювати, демонструючи непритаманні своєму віку здібності. Показано, що шаманство зазвичай викликало раннє старіння, проте, оскільки найчастіше кульмінація практики великих шаманів припадала на пізні роки, старість асоціювалася з довершеністю земного життя.

У підрозділі **2.5 «Концепт старості в народних віруваннях східних слов'ян»** зазначено, що старість у слов'янській етнокультурі поставала стратифікаційно-антропологічною характеристикою без чітко визначених хронологічних кордонів. Утверджував літніх осіб у новому соціальному статусі символічний обряд переходу, здебільшого пов'язаний із весіллям дітей, народженням онуків або з дієвою участю в поховальних ритуалах. Категорія старого поширювалася за межі людського космосу, характеризуючи об'єкти живої та неживої природи, а також нематеріальні феномени. Концепт «старий» у слов'янській ментальності мав широке полісемантичне значення, що змінювалося залежно від контексту (в сфері матеріальної культури, в етіологічній міфології, у царині продукуючої магії, в ритуалах, спрямованих на гармонізацію стосунків людей та потойбічного світу, в часопросторових уявленнях, що трактували буття як зміну фаз космізації та хаотизації, тощо). Проаналізовано народні уявлення про безсмертя та довголіття: тривале життя зі збереженням сили та здоров'я вважалося прерогативою людей, причетних до чаклунської сфери. Омолодження корелювалося з міфологією «другого (позиченого, вкраденого, здобутого за допомогою чарів чи отриманого в подарунок) життя»: вірили, що повернення молодості можливе лише внаслідок магії, спрямованої на збільшення своєї долі (частки загально-родової життєвої енергії) через зменшення вітального потенціалу інших істот. За християнських часів утверджується негативна оцінка прагнення до омолодження, яке трактується як неприродне, а, отже, диявольське.

Зазначено, що залежно від часу та обставин смерті, поховання, поминання, догляду за могилами, померлих старців поділяли на дві категорії: 1) вчасно упокоєні та гідно поховані літні особи «переходили» до когорти шанованих предків; 2) сенільні особи після скону за певних умов «перетворювалися» на нечистих, «заставних» небіжчиків, які порушували рівновагу світів, турбуючи живих, тому під час їхнього поховання уживали превентивних магічних заходів. Виявлено, що старі люди виконували провідну роль у ритуальній практиці: в календарних обрядах вони брали участь там, де домінувала символіка зрілості й стиглості, в оказіональних ритуалах для охорони роду від небезпеки застосовували захисну магію, в обрядах життєвого циклу керували процедурами народження та поховання, «вступаючи в контакт» із душами померлих («дідів»).

У підрозділі **2.6 «Духовна цінність пізнього віку в українській етнотрадиції»** досліджено образ старості в українській ментальності, який сформувався у дохристиянський період та дійшов як частка народних вірувань до наших днів. Виявлено, що похилі роки у вітчизняній етнокультурі вважалися періодом очищення, набуття певних сакральних функцій та ритуальних привілеїв. Доведено, що за християнських часів образ старості, котрий походив із язичницьких традицій, набув деяких нових рис: розуміння старого як давності, глибокої старовини, першоджерел та першопричин стає пов'язаним, насамперед, із біблійною картиною світу; здорове довголіття, згідно зі старозавітними установками, трактується не як магічне втручання в час та долю, а як ознака святості; культ предків відходить на другий план, органічно переплітаючись із культом святих; старість остаточно набуває не фізичного, а статусного характеру – з розвитком інституту старцівства вона позначає не фінал життєвого циклу, а певний духовно-соціальний стан відстороненості від суспільного буття; зближення концептів «старість» та «старецтво» обумовлює виникнення нових характеристик образу мудрості, виражених в епітетах «блаженний», «юродивий»; архаїчний механізм міжпоколінної трансляції родового досвіду переосмислюється: знання з сакрально-магічної сфери розцінюються як гріховні; окрім традиційних соціальних функцій, літнім християнам ставиться за обов'язок самовдосконалення та працелюбність.

Проаналізовано геронтософські аспекти української етнопедагогіки, де закладено виховання великої поваги до старості. Обов'язки синівського та громадського піклування про батьків і старших виводилися на рівень сакральних стосунків, порушення яких спричиняло руйнацію соціального буття. Присутність дідів, повага до них у спільноті вважалися гарантом добробуту, цілісності роду. Зазначено, що особливістю української етнокультури є певний індивідуалізм, відсутність традиції проживання великою патріархальною родиною: літнє подружжя зазвичай жило окремо від дітей. Зроблено висновок, що не зважаючи на обумовлену соціоекономічними реаліями амбівалентність ставлення до старшого покоління, українська ментальність сформувала переважно позитивний образ старості, яка фіналізує, підбиває підсумки життя, готує людину до потойбічного існування, ретранслює знання, досвід, звичаї та традиції, зміцнює та гармонізує систему суспільних зв'язків.

Третій розділ «Старість в етнічних релігійних традиціях» присвячений особливостям віросповідної інтерпретації образу старості в світогляді стародавніх єгиптян, персів, євреїв та індусів, а також виявленню основних тенденцій ставлення до літніх людей і довголіття у віруваннях далекосхідного регіону – даосизмі, конфуціанстві, синтоїзмі.

У підрозділі **3.1 «Добра старість як нагорода за праведність у релігійному світогляді давніх єгиптян»** виявлено релігійні уявлення, що вплинули на становлення давньоєгипетського образу старості: заупокійний культ разом із пошануванням предків сприяли патріархалізації суспільства, зміцненню авторитету родоначальників та вірі у сакральність фараонської влади. Зазначено, що в ідеалі життя людини мало тривати 110 років, смерть від старості вважалася щасливою, а довголіття оцінювалось як наслідок особливого божественного благовоління та нагорода за бездоганну поведінку. Досліджено давньоєгипетське розуміння «доброї старості», яке включало наступні компоненти: наявність багатства, стабільного прибутку, фараонських привілеїв; перспектива ритуально бездоганного поховання; непогане здоров'я на схилі літ; життя в рідному місті під патронатом місцевого жрецтва; наявність нащадків, які б забезпечували заупокійний культ і продовження родинної справи; ритуальне очищення, набуття статусу «маа-херу» – того, хто пройшов загробний суд Осіріса. Доведено, що релігійне виховання підкріплювало соціальну норму поваги до старших, а опіка над старими виводилася на рівень сакральних обов'язків. Зроблено висновок, що старість у давньоєгипетському світогляді поставала важливим періодом земного життя, часом активної підготовки до вічного загробного існування.

Підрозділ **3.2 «Осмислення старості в доктрині зороастризму»** присвячений аналізу дуалістичної концепції старіння та смерті, що сформувалась у релігії давніх персів. Генезис старості, яка згідно з ученням пророка Заратуштри вважалася результатом злодіянь темного божества Анхра-Майнью, обумовлював її негативну оцінку. Водночас наявність старості та смерті в земному житті міфологізувалася як наслідок вільного вибору духовних предків людей, які пожертвували своєю вічною молодістю задля майбутньої перемоги над злом. Ця ідея суттєво відмежовує зороастризм від релігійно-філософських учень фаталістичного характеру, оскільки наголошує на активній ролі людства у світовій еволюції. Старості та смерті в маздаїзмі протистоїть безсмертя, яке є перспективою майбутнього воскресіння праведників. Ці протилежності персоніфіковані в міфологічних образах покровителя вічного життя Амеретат і демонів старості й смерті з оточення Анхра-Майнью. Старість, що є десакралізацією та тілесним забрудненням людини, осмислюється як тотальна скверна, протидіяти якій можна лише шляхом духовного вдосконалення та дотримання ритуальних норм, спрямованих на досягнення тілесно-духовної чистоти. Виявлено, що уявлення про складну анімістичну природу людини зумовлює широко розповсюджену аж до ХХ ст. практику прижиттєвих поминок; справляючи їх, літні послідовники Заратуштри забезпечували захист своєї безсмертної душі «урван» після фізичної смерті. У підсумку зазначено, що відсутність культу предків у зороастрійських віруваннях співіснує з поважливим ставленням до старих і старших, а також з ідеалізацією здорового довголіття.

У підрозділі 3.3 «*Езотеричний іморталізм віровчення даосів*» йдеться про те, що старіння трактується як результат спотворення первісної природи Дао, тому постає об'єктом подолання на шляху духовного осягнення першооснов світу. Вчення Лаоцзи про первинно-небесну реальність обґрунтовувало концепцію зворотного розвитку життєвих процесів, культивувало цінність вічного життя як повернення до ембріонального стану першобуття, урівнювало поняття омолодження й досконалості. Ідея вічного життя без старості, злиття з «материнським лоном» Дао задля того, щоб наново переродитися як безсмертна та бездоганна істота, стала провідною в сотеріології даосів. Виявлено, що анімістичні погляди, пов'язані з розділенням духовної сутності людини на два комплекси душ, сприяли становленню двох концепцій безсмертя: 1) боротьба за безмежне довголіття фізичного тіла; 2) прагнення до святості, разом із набуттям якої змінюється онтологічна природа адепта. Тому релігійна практика даосів увібрала в себе два взаємопов'язані компоненти: розвиток тіла та вдосконалення духу. Відповідно й даоська алхімія, метою якої була боротьба зі старінням, також розділялася на зовнішню, спрямовану на пошуки еліксиру безсмертя, та внутрішню, покликану пробудити потенціал вічного життя через енергетичну трансформацію людини. Виявлено погляди даосів на причини старіння, головними з яких є: розлад мікрокосмічних процесів людського організму, спотворення дії потоку Дао, негативний вплив великої кількості злочинних духів, розтрата первинної духовної субстанції (шень) та дисбаланс життєвої енергії (ци).

Охарактеризовано зміст образів довголіття, безсмертя та вічної молодості в даоській міфології, чималу долю якої становлять агіографічні оповіді про безсмертних святих. Проаналізовано сюжети зустрічі з досконаломудрими старцями, отримання в подарунок від них довголіття, знань і чарівних предметів, а також оповіді про радників-даосів, чия мудрість допомагає правителям керувати країною. Зазначено, що організація даоського пантеону побудована за принципом ієрархії, яка віддзеркалює земну стратифікацію Піднебесної імперії та легітимізує ідею поваги до старих та старших. Зроблено висновок, що під впливом даоського іморталізму ідеал довголіття став одним із важливих компонентів релігійного світогляду китайців.

Підрозділ 3.4 «*Сакралізація старості в конфуціанстві*» містить аналіз сформованого у віровченні Конфуція образу людини пізнього віку. Зазначено, що давньокитайський культ предків у конфуціанській доктрині був значно посилений, перетворившись на ритуальну основу етичних норм усіх верств населення. Патріарх роду поставав як медіатор між померлими предками та їхніми нащадками, був гарантом могутності єдиного родового тіла, яке становили представники різних поколінь. Завдяки цьому старість у конфуціанстві набувала сакрального значення, а старі люди, які на символічному рівні розцінювались як жива частка історії Піднебесної імперії, мали широкі права, здійснюючи великий вплив на суспільне життя. Доведено, що літні роки розцінювались в середньовічному Китаї як вершина соціальної ієрархії, молоді люди прагнули якнайшвидше постарішати, повноваження старших членів соціуму мало законодавче підкріплення. Виявлено, що готовність до крайньої самопожертви заради батьків, учителів і начальників аж до ХХ ст. була нормативним елементом поведінки кожного китайця. На численних прикладах показано, що етика синівського шанування, визначена Конфуцієм через чесноту

«сяо», вплинула на всі галузі традиційної китайської культури, від побуту до мистецтва. Оточення привілеями, поклоніння, шанобливе ставлення молодшої частини суспільства, сакралізація статусу старійшини роду та голови родини компенсували всі фізичні й духовні страждання старості. Наголошено на тому, що конфуціанство створило одну з найбільш позитивних моделей старіння, яка не містить жодних ознак геронтофобії.

У підрозділі 3.5 «*Старість у індуїзмі та вайшнавізмі*» зазначено, що, згідно з онтологією індуїстського віровчення, старіння людини, разом із народженням, хворобами та смертю, вважається наслідком контакту душі з матеріальним світом та забування нею своєї вічної божественної природи в коловороті реінкарнацій. Водночас старість є інструментом, за допомогою якого здійснюється божественний задум повернення людини до трансцендентного: відраза до старечої немічності спонукає людину замислитися над мінливістю ілюзорного світу, відмовитися від плотських спокус і розпочати духовну практику. Проаналізовано ідеальну модель старості в індуїзмі, яка ототожнюється з відреченням від усього мирського в останні життєві роки, практикою ванапрастхи (лісового відлюдництва) та саньясою (аскезою). Наголошено на тому, що така дхарма віку прийнятна лише для представників вищих каст, а в сучасних умовах є майже недосяжним ідеалом. Виявлено семантичний зміст образу старості в індуїстській міфології: хоча, згідно з теорією реінкарнації, старість – це лише нетривалий етап, що передує оновленню тілесної оболонки душі, вона корелюється з образами знищення, жаху, нещастя, її намагаються уникнути як прості смертні, так і міфологічні герої. Боротьба зі старінням декларується як мета багатьох культових дій, становлячи основу аюрведи – індуїстського вчення про довголіття. Зауважено, що віра в духовний спадок, який отримує людська душа при реінкарнації, призводить до розуміння відносної цінності накопиченого з віком життєвого досвіду. У ставленні до літніх осіб відображується амбівалентне осмислення старості: з одного боку, вшанування старших є соціорелігійною нормою індуїстської громади, з іншого – несправедна старість, яка асоціюється з немічністю, набридливістю та негідною поведінкою, нерідко висміюється, а літні люди, особливо вдови, й донині потерпають від бідності та остракізму.

У підрозділі 3.6 «*Старість у японській релігійній традиції*» зазначено, що категорія старого здавна поставала одним із базових понять синтоїзму. Культ первісного та прадавнього узгоджувався з уявленням про принцип природного розвитку «дзюн-гяку», динамічну рівновагу, що поєднує споконвічне з новим. Оскільки моделлю часового поступу слугувало нескінченне коло, старе асоціювалося з вічним поверненням до незабруднених першоджерел буття. Виявлено, що сакралізація старого існувала в комплексі з синтоїстським культом предків, ієрархію яких очолював родовий першопредок удзігамі. Віра у зв'язок живих із померлими пращурами призвела до того, що вшанування батьків, прародителів та імператора перетворилося на релігійний обов'язок кожного японця. Вірність, вдячність, повага до старих та старших стали базовою основою синтоїстської моралі, яка увійшла в резонанс із вченням Конфуція, звідки була запозичена та адаптована до японських реалій чеснота синівської шанобливості «сяо». Наголошено, що тотальна

патерналізація японської культури призвела до специфічного ставлення до фізичного буття індивіда: тіло розцінювалось як інструмент синівського служіння, який дається людині у тимчасове користування та вважається власністю батьків і сакральних предків. Вказано, що матеріальна допомога літнім особам підносилася до рівня релігійного ритуалу, оскільки духовна міць старців сприймалась як природна стихія, якою керує благовоління духів-камі. Суспільним ідеалом був міфологізований образ старого довгожителя, який поєднує мудрість зі збереженим здоров'ям, а також є свідком минулих історичних подій, живим носієм давніх традицій. Зрештою зазначено, що японська релігійність, яка має поліконфесійну синкретичну основу, створила надзвичайно поважливий образ старості, що позначилося на сталості геронтократичної організації суспільства, на демографічній політиці й на системі піклування про літніх осіб.

У підрозділі **3.7 «Іудейська модель старості»** йдеться про створену в етнічній релігії євреїв концепцію «доброї старості». Хоча старіння у його фізичному вимірі визнається в іудаїзмі як важкий, обтяжливий для плотського існування людини процес, старечий вік має особливий сенс, оскільки є закономірним результатом самовдосконалення вірянина. Для праведної людини фінал її земного існування не означає духовного та фізичного занепаду, адже саме на схилі літ вона може досягти вершини особистісного розвитку. Маючи неабиякий досвід (як сакральний, здобутий роками вивчення Тори, так і практично-життєвий), старійшини в іудейській традиції виконують важливу функцію трансмісії знань: вважається, що повчальна та виховна діяльність літніх людей спрямована на майбутнє, створюючи традицію, яка буде продовжена наступними поколіннями. Водночас старійшини постають живим уособленням першочасів, коли люди були ближче до Бога та Закону. Показано, що іудаїзм пропагує активно-адаптивну поведінку в старечому віці, виражену в ідеї постійного навчання та посиленої роботи на користь громади до останнього дня життя. Етичні принципи, що регламентують ставлення до старшого покоління в іудаїзмі, мають сакральний характер. Ушанування батьків та старійшин, які розцінюються як духовний ресурс спільноти, є гарантом збереження споконвічного віровчення, а піклування про недієздатних старих виведене на рівень високого релігійного обов'язку. Зроблено висновок, що осмислення старості в іудаїзмі сформувало позитивне ставлення до останнього періоду земного життя людини, виражене в культурі активного довголіття та повазі до накопиченої з роками мудрості.

У **четвертому розділі «Світові релігії про старість і старіння»** проаналізовано характер осмислення старості у світових релігіях – буддизмі, ісламі та християнстві.

У підрозділі **4.1 «Буддистське вчення про страждання старості»** з'ясовано, що старість є одним із провідних образів цієї релігії, яскравим символом ілюзорності та скороминущості людського світу. Найдавніші буддистські тексти містять багато сюжетів, у яких саме картина різноманітних страждань пізнього віку спонукає адептів відкинути прив'язку до мирського життя, адже тільки повна відмова від матеріальних ілюзій робить старіння, хвороби та смерть незначущими. Доведено, що в буддизмі присутнє специфічне осмислення фізичного старіння: оскільки тлінне тіло завжди приносить страждання, у молоді роки людина потерпає від незадоволеності та болю не

менш сильно, ніж наприкінці інкарнації. На противагу поширеній крос-культурній міфологемі, яка ототожнює молодість із розквітом, а старість – із занепадом, буддизм урівнює ці життєві етапи: в будь-якому віці людину можуть спіткати розчарування та страждання. Хоча спокуси юності ускладнюють досягнення вищих цінностей, усвідомлення перспективи важкої старості мотивує кожного не гаяти зусилля на пошуки радощів тілесного буття, а розпочинати духовну практику замолоду. Разом з тим буддисти вважають, що пізній вік створює кращі умови для духовного самовдосконалення: набутий життєвий досвід може бути добрим підґрунтям для зміцнення віри; внаслідок зменшення пристрастей, обмеження соціальної діяльності та фізичних потреб старечі роки є сприятливими для культивування доброї карми та заспокоєння розуму через медитації; тілесні страждання, які зазвичай посилюються на схилі літ, спонукають до смиренного прийняття об'єктивних законів буття. Отже, головним для літньої особи є накопичення чеснот, підготовка до майбутнього переродження, а в ідеальному випадку – до виходу з колеса сансари.

Доведено, що більш варіативним компонентом буддистського світогляду є ставлення адептів до свого синівського обов'язку та поведінкові норми стосовно батьків, старих та старших. Ранні буддистські тексти індійського походження трактували синівську праведність як відмову від мирських спокус (у тому числі й від шлюбу) та від обов'язків піклування про літніх батьків заради духовної практики в усамітненні чи монастирській громаді. Натомість представники чань та дзен-буддизму, які опинилися під впливом конфуціанства, нерідко вважали, що буддист повинен залишити спадкоємців, котрі продовжать родовід та будуть виконувати всі необхідні ритуали, передбачені культом предків. Водночас деякі школи чань та дзен заперечували притаманну тогочасному ієрархічному суспільству надмірну повагу до представників старшого покоління. Зрештою, зазначено, що буддистській моралі загалом властиве шанобливе ставлення до батьків та старців, пов'язане із вихованням чесноти синівської вдячності.

У підрозділі 4.2 *«Старість в ісламській традиції»* проаналізовано ставлення послідовників пророка Мухаммада до літніх людей та пізнього віку. Зазначено, що старість у мусульманському віровченні постає іманентною ознакою людського світу, якому протистоїть позачасовий і незмінний сакральний світ. Сутність феномену старості, як і решта таємниць Аллаха, вважається недосяжною для людського розуму. В комплексі богословських міркувань щодо проблеми долі, котру мусульмани розуміють як фатально керовану небесами вищу силу, старість символізує скороминущість та мізерність людського буття. Оскільки земне існування займає крихітний проміжок часу в масштабі священної історії, останні роки людини є миттєвістю на фоні вічності. Особливим рубежем на життєвому шляху кожного вірянина вважається вік Пророка (61 рік). Переживши його, стара людина має символічно «померти» для соціуму, про що свідчать збережені в деяких ісламських країнах ритуали вікової ініціації, зокрема прижиттєві поминки.

Виявлено, що характерною особливістю ісламського світосприйняття, обумовленою його фаталізмом, є відсутність пошуків тілесного безсмертя в земному світі. Старість при цьому трактується як невиліковна хвороба, природний процес, який неможливо припинити. Разом із віковою слабкістю вона входить до переліку

семи обставин, що унеможливають служіння Аллаху. Проте найбільш обтяжливим вважається не фізичне знесилення, а вікова деменція, яка заважає релігійній практиці, наприклад, читанню Корану. Тому ідеалом старості мусульманина є праведник-довгожитель при ясному розумі: здорове довголіття асоціюється з чеснотами та прихильністю Аллаха. Однак антиідеал пізнього віку відображає наслідки відступництва від правових та морально-етичних канонів віровчення, а болісне та раннє старіння усвідомлюється як божественна кара за порочність людини. Патріархальні традиції ісламу обумовлюють глибоке шанування батьків та людей похилого віку, яких цінують за життєвий досвід і накопичені знання. Старі в родині постають джерелом влади, мудрості та божественної благодаті (баракат). Через те утримання не лише батьків, а й самотніх літніх членів умми розцінюється як священний обов'язок мусульманина.

У підрозділі 4.3 «Християнський образ старості» передусім описано біблійний ідеал пізнього віку людини, зокрема образ праведного старця, який є наставником для всієї християнської громади. Зазначено, що в християнській антропології, на відміну від деяких інших релігійних традицій, людське старіння не вважається феноменом демонічного походження: злом виступає смерть, натомість старість є потенційним порогом майбутнього вічного життя. Тому специфічним для християнського тлумачення пізнього віку є його високий ціннісний статус: старість має свої завдання, обумовлені задумом Творця, це той буттєвий етап, що найбільше відповідає ідеалам церкви, адже людина на схилі літ опиняється в умовах, сприятливих для пізнання божественної благодаті. Охарактеризовано етичний канон християнської старості, якому притаманні любов, миролюбність, довготерпіння, милосердя, віра, лагідність, поміркованість, мудрість, орієнтація на вічне життя (етерналізм), аскетизм, мінімізація фізичних потреб, прагнення до перемоги над гріховною природою, естетизація праведності тощо. Антиідеал пізнього віку відображено в образі старого грішника, котрий піддається спокусам не лише в плотській, а й у духовній сферах. Відтак життєвими завданнями старіючого християнина є наставництво, неперервне самовдосконалення, заспокоєння, смирення у подоланні страждань та негараздів земного життя, духовне очищення, прийняття самотності, підготовка до фізичної смерті.

Виявлено певні історичні трансформації, через які пройшла християнська модель старості. За доби Середньовіччя старість тлумачилась як покарання, прокляття, важкий наслідок відступництва прародителів та первородного гріха; ганебність фізичного існування на схилі літ поставала виразним символом марноти людського життя, а літні люди вважалися більш гріховними та брудними, ніж невинні діти та юнаки. Доведено, що історично сформувалися певні конфесійні розбіжності у ставленні до соціальної активності вірян на схилі літ. У західному християнстві популярним є діяльнісний образ старості, що сформувався під впливом протестантизму. З одного боку, це стало підґрунтям для створення високоефективної системи соціального забезпечення, в якій активна літня особа сподівається не лише на сторонній догляд родини чи держави, а й турбується про власну старість заздалегідь. З іншого боку, протестантський культ праці та захоплення соціальною проблематикою дещо маргіналізують духовні завдання останнього періоду земного

життя людини. На противагу західній моделі старіння, ідеальним фіналом життя православного вірянина є свята старість з її аскетизмом, бідністю, соціальним відстороненням і пасивністю. Тому домінантною рисою східнохристиянського осмислення старості є метафізичність, а старець-жебрак, літній прочанин-відлюдник стали ідеальними типажами православ'я. Наголошено на тому, що універсальною рисою християнської традиції є шанобливість і турботливість у ставленні до літніх батьків та будь-яких представників старшого покоління.

П'ятий розділ «Релігійне осмислення старості в сучасному світі» присвячений проблемі трансформації архетипіки старості у релігійному світогляді сучасної людини, а також аналізу останніх геронтософських тенденцій у контексті новітньої релігійної ситуації в Україні та світі.

У підрозділі **5.1 «Трансформації традиційних моделей старості в ХХ-ХХІ ст.»** зазначено, що старість як соціальний інститут сьогодні позбавлена більшості традиційних ознак, притаманних їй у минулі історичні епохи. Виявлено, що конфлікт новаторської та традиційної культури в сучасному світі призводить до існування двох протилежних тенденцій осмислення пізнього віку. Перша з них демонструє десакралізацію старості: атеїстичний світогляд та загальний процес секуляризації західного суспільства спричиняють заперечення символічної цінності старіння та поширення геронтофобії. Така світоглядна парадигма підштовхує розвиток наукового іморталізму та трансгуманізму, метою яких є вдосконалення організму людини за допомогою новітніх технологій, уповільнення старіння, максимальне подовження життя та, врешті-решт, досягнення безсмертя. Другий тип сучасного ставлення до геронтологічної проблематики побудований на фундаменталістському збереженні релігійних цінностей. Представники такого світогляду сповідують традиційну етику, заперечують втручання науки в біологічні основи людського життя, проповідують повернення до Бога та природи, тлумачать старість як провіденційно обумовлений етап земного шляху людини, головною метою якого є підготовка до потойбічного буття.

Зазначено, що сучасне мультикультурне соціальне середовище дозволяє індивіду обирати стратегію власного старіння. Притаманна традиційним спільнотам кристалізована модель старості змінилася на плинну, яка піддається конструктивному перетворенню. Наголошено на тому, що наявні стратегії старіння не відповідають актуальним потребам суспільства: пропаганда соціальної активності на схилі літ нехтує вирішенням духовних проблем літньої людини, спонукає до штучної симуляції молодості, ігнорує теми старіння та смерті, а пасивно-споглядальне життя у пізньому віці на практиці призводить до ізоляції, непорозуміння, бідності та вікової дискримінації. Доведено, що релігійний світогляд спрощує проблему вибору стратегії старіння, оскільки будь-яке віровчення містить історичний досвід осмислення старості та смерті. Через те богослови різних конфесій адаптують архетипічні образи старості під сьогоденні реалії. Показано, що внаслідок невпинного зростання середнього віку членів релігійних громад лідери традиційних церков і новітніх релігійних рухів вимушені вибудовувати свої геронтологічні доктрини за такими напрямками: теологічна рефлексія проблем старості та старіння; організація умов для

задоволення фізичних та духовних потреб літніх парафіян; пошуки фінансового забезпечення для допомоги недієздатним старим і т. ін.

У підрозділі **5.2 «Проблема старості в контексті новітньої релігійної ситуації в Україні»** здійснено філософське осмислення проблеми демографічного старіння з урахуванням останніх тенденцій духовного життя поліконфесійного українського суспільства, а також досліджено діяльність українських релігійних організацій у сфері опіки над пенсіонерами. Наголошено на тому, що усунення негативних соціокультурних наслідків старіння українського населення безпосередньо пов'язане з подоланням радянського минулого. Спеціально спровокований процес депопуляції в Україні, що почався у ХХ ст., став однією з причин суттєвого розмивання національних цінностей та часткової втрати етнотрадицій. На місці притаманному українській ментальності образу старості виникла специфічна радянська та пострадянська геронтокультура, сповнена стереотипів та невідповідностей, що не в змозі адекватно відображати реалії старіючого вітчизняного суспільства. В цьому контексті перспективним є збільшення ролі недержавних громадських організацій, у тому числі церков, місій та релігійних громад. Вони здатні не лише суттєво поліпшувати механізми опіки та догляду за літніми людьми, а й допомагати пенсіонерам у виборі стратегії старіння, яка б відштовхувалася від традиційних віросповідно-історичних моделей старості, наявних у вітчизняному гуманітарному просторі.

Виявлено, що українські й зарубіжні релігійні об'єднання працюють із людьми похилого віку за наступними напрямками: піклування про немічних людей на дому; паліативний догляд за невиліковно хворими старими особами; фінансова та матеріальна допомога самотнім, недієздатним та малозабезпеченим пенсіонерам; створення під патронатом релігійних організацій спеціалізованих цілодобових закладів догляду для літніх осіб; організація денних центрів підтримки для людей похилого віку; запобігання насильству та жорстокому поводженню зі старими (геронтологічному аб'юзингу); здійснення психологічної допомоги літнім особам через душпастирство; відкриття на базі релігійних організацій культурно-освітніх та дозвіллевих закладів; спеціальна місіонерська робота з найстаршим поколінням; ресоціалізація літніх людей (часткове працевлаштування та залучення до волонтерського руху). Припущено, що збільшення ролі традиційних церков у системі безперервної освіти сприятиме популяризації традиційної для української ментальності поважливого образу старості як часу духовного очищення та мудрості.

Наголошено на тому, що благодійницька діяльність церков і релігійних організацій може бути потужною альтернативою державним соціальним програмам, які не задовольняють весь обсяг актуальних потреб літніх людей. В умовах, коли пенсійна система переживає глибоку кризу, а практика довгострокового страхування є нерозвиненою та нестабільною, релігійно-общинна взаємодопомога є додатковим засобом матеріальної підтримки та піклування про пенсіонерів. Водночас застережено, що благодійницька діяльність релігійних організацій має потужний потенціал евангелізації населення, оскільки є складовою місіонерської роботи. У поліконфесійних умовах українського соціуму релігійна просвіта та добротність є важелем конкурентної боротьби за паству. Подальша співпраця релігійних

організацій із державними та волонтерськими установами в геронтологічній сфері сприятиме поліпшенню соціальної ситуації в старіючому українському суспільстві та водночас може бути фактором сугестивного впливу, який здатен змінювати суспільну поведінку й електоральні рішення літніх людей.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено комплексне геронтософське дослідження, яке висвітлює архетипічні образи старості, сформовані світовими та етнічними релігійними традиціями, в тому числі віросповідними поглядами українців. Через реалізацію поставленої мети було досягнуто наступних наукових результатів:

1. Наголошено на тому, що вирішення сучасних геронтологічних проблем потребує інтегрального підходу з використанням досягнень різних галузей гуманістики. Зазначено, що лише комплексне дослідження як матеріальних, так і духовних потреб старшого покоління, загально-філософське переосмислення феномену старості здатні подолати негативні наслідки демографічного старіння. Доведено, що, незважаючи на певні концептуальні зміни у вирішенні смислбуттєвої проблематики, на якій будувалися різні релігійні системи, старість залишається базовим елементом віросповідного сенсотворення, входить до кола головних буттєвих проблем вірянина. Через те релігійна геронтологія є перспективним науковим напрямком, що потребує подальшого розвитку, а аналіз новітніх релігійних і міжконфесійних процесів є надзвичайно корисним для оцінки та прогнозування геронтологічної ситуації в Україні та світі.

2. Зазначено, що релігійні почуття за значущістю не поступаються естетичним, моральним, інтелектуальним складовим психіки старіючої особи. Виявлено, що основними факторами прогресування релігійної свідомості у літньому віці є зміна фізичного стану, переживання вікової кризи, потреба в осмисленні минулих і теперішніх подій у перспективі неминучої смерті. Проаналізовано основні риси реструктуризації релігійності старіючих людей: особисті переконання набувають характеру персональної віри, в якій певні конфесійні положення інтегруються з досвідом особистого духовного життя; активізуються релігійна поведінка та культова практика; посилюється символізм та алегоричність релігійного мислення; відбувається переорієнтація каналів сприйняття, формується впевненість в адекватності внутрішнього бачення; розвивається діалогічність, виражена у вірі в можливість індивідуального спілкування з трансцендентними силами; посилюється моралізаторський компонент у спілкуванні з іншими членами соціуму тощо.

3. Показано, що релігійність у старечому віці здійснює здебільшого позитивний вплив на особистість та сприяє поліпшенню життя літньої людини: розвинене кредо та участь у ритуальній діяльності дозволяють компенсувати пов'язані з віком утрати та обмеження, пригнітити переживання негараздів тілесного старіння, прийняти факт смерті як природного закону буття, усвідомити сенс старості і в індивідуальному, і в онтологічному вимірі. Розкрито зміст поняття геротрансценденція, сутність якого полягає у виробленні стратегії особистого розвитку до останнього дня життя, переосмисленні базових життєвих категорій, зниженні інтересу до матеріальної

сфери та марнотної соціальної активності, у розвитку почуття близькості до минулих поколінь та вищих сил, в урізноманітненні сенсу існування на схилі літ.

4. Виявлено провідні риси релігійного осмислення старості: універсальність (усвідомлення тотальності старіння, що охоплює різні сфери буття); танатологічність (асоціювання похилих літ із фізичним занепадом та скорою смертю); метафізичність (розуміння старості як проміжної ланки між земним життям та смертю, як періоду відновлення втраченого зв'язку з сакральним світом); суперечливість (символічне тлумачення старості як деструкції, небезпеки, страждання, зла, спотворення вічної божественної реальності, водночас як засобу демографічної регуляції та оновлення життя); довершеність соціального буття (сприйняття старості як гідного фіналу життєвого циклу, що робить земне існування людини повноцінним); мудрість (ставлення до пізнього віку як до часу акумуляції, систематизації, узагальнення та трансформації життєвого досвіду, передачі його наступним поколінням).

5. Проаналізовано архетипіку релігійно-етичного ідеалу старості, універсальними маркерами якого є: праведність (старець як моральний приклад для інших вірян); здорове довголіття, що розцінюється як прихильність вищих сил та нагорода за святість; пошана з боку релігійної громади; перспектива гідного поховання та поминання, що гарантує благополучне існування в потойбічному світі; наявність нащадків, які б виконали всі необхідні поховальні та поминальні ритуали і продовжили рід; посилена релігійна практика та ін. Варіативними складовими ідеальної старості є: наявність багатства на схилі літ; отримання соціальних привілеїв та концентрація влади; забезпечення родинною опікою; проживання у рідній місцевості; баланс раціональних та інтуїтивних каналів сприйняття; збереження статевих і шлюбних стосунків тощо.

6. Доведено, що старість і дитинство у більшості віросповідних систем утворюють семантичну пару, яка позначає наближеність цих етапів земного буття до кордонів трансцендентного світу, символізує вхід та вихід із життєвого циклу. Досліджено знакові аналогії старості й дитинства, відображені в ритуалах і матеріальній культурі. Виявлено, що старість і молодість у традиційних віруваннях є суб'єктами антагоністичної взаємодії, що функціонує як універсальний закон оновлення світу. Зазначено, що в окремих релігійних системах (наприклад, у буддизмі та індуїзмі) молодість і старість постають символами вічно юного духовного світу та постійно старіючої фізичної природи.

7. Проаналізовано деякі гендерні аспекти релігійного осмислення старості. Зазначено, що чоловіча та жіноча старість суттєво різняться за значимістю, умовами існування та догляду, родинними обов'язками, релігійними функціями, віковими межами тощо. Виявлено, що статусний характер старості в традиційному суспільстві призводив до гендерно-вікової асиметрії старіння, подвійної дискримінації жінок похилого віку в патріархальних суспільствах, а також до певної уніфікації літніх осіб різної статі в релігійних спільнотах. Зазначено, що культова активність жінок пізнього віку посилюється більше, ніж у старих чоловіків (за винятком окремих локальних регіонів із потужними патріархальними традиціями).

8. Доведено, що релігійно-історичні типи осмислення старості тяжіють до двох типів взаємодії з літніми членами групи: перший – виключення їх із системи

соціальних зв'язків, дарування храмам чи монастирям, остракізм, геронтоцид, ізоляція з метою підготовки до потойбічного існування; другий – геронтотімія (надмірно-піететне вшанування старих) та геронтократія (влада старійшин). Виявлено, що протягом усього культурно-історичного розвитку людства виникає різноманітна віросповідна мотивація, яка спонукає утримувати недієздатних батьків та самотніх літніх членів спільноти, зокрема: обов'язки піклування про старих та старших є непорушними приписами релігійної моралі; літні особи розцінюються як важливі носії сакральних знань, мудрості, досвіду та традицій; піклування про старців, які символізують джерело божественної благодаті й силу предків, поліпшує впевненість вірянина у захисті вищих сил.

9. Виявлено, що, незважаючи на зміни у тривалості та специфіці смислової наповненості життєвого циклу давньої та сучасної людини, старість є історичною константою людського буття. Зроблено висновок, що в спільнотах із розвиненими геронтократичними традиціями статус старійшини виступав кульмінацією соціального росту індивіда, а старість осмислювалась як мета життєвої еволюції людини, позначена поступовим наближенням до сфери сакрального. Показано, що згідно з логікою міфологічного світосприйняття старіння є універсальним процесом, який вражає не лише людський, а й потойбічний світ.

10. Доведено, що геронтоархетипи є наскрізним структурно-семантичним компонентом міфологічного мислення: старість відображена в численних етіологічних міфах, які пояснюють походження людської смерті; вона є складовою міфологем пошуку довголіття та безсмертя, постає паралельним образом для архетипу Немовляти, становить основу сюжетики суперечливої взаємодії молодого та зрілого поколінь. Виявлено семіотичну множинність архетипу Старця та амбівалентний характер архетипу Старої Праматері, яка символізує вітальність і родючість одночасно зі злом, смертю та небезпекою.

11. Розкрито світоглядно-релігійні причини архаїчного геронтоциду, що існував як складний ритуальний інструмент гармонізації коловороту життя. Досліджено різноманітні інтерпретації ритуального вбивства старих: як найбільш прийнятний спосіб смерті, що гарантує гідне посмертне існування; як жертвна практика, що є складовою культу предків; як засіб комунікації з потойбічним світом; як страта довгожителю, що «заживає чужий вік»; як ритуал оновлення сакральної влади; як лікувальна практика, що звільняє людину від духа хвороби; як самогубство, здійснене за допомогою інших осіб.

12. Виявлено полісемантичний зміст концепту «старість» у слов'янських народних віруваннях. Доведено, що давньоаязичницький образ старості значно трансформувалася за християнських часів: розуміння старого як давності, старовини, першовитоків та першопричин пов'язується із біблійною картиною світу; здорове довголіття трактується не як магічне втручання в час та долю, а як ознака святості; культ предків усувається на другий план, органічно переплітаючись із культом святих; посилюється статусне сприйняття пізнього віку, обумовлене зближенням понять «старість» та «старецтво»; окрім традиційних соціальних функцій літній людині ставиться за обов'язок подальше самовдосконалення та працелюбність.

13. Проголошено, що українська етнопедагогіка виховує поважливе ставлення до старості: обов'язки синівського та громадського піклування про недієдатних старих були важливим аспектом міжпоколінних стосунків, порушення яких оцінювалось як руйнація сакральних традицій. Доведено, що українська ментальність сформувала переважно позитивний образ старості, яка підбиває підсумки життя, готує людину до потойбічного існування, ретранслює знання, досвід, традиції, зміцнює та гармонізує систему соціально-родових зв'язків.

14. Обґрунтовано висновок, що етнічні релігії створюють широкий діапазон моделей останнього періоду земного життя людини: давньоєгипетські вірування формують поняття «доброї старості»; зороастризм розцінює старіння як результат злочину темного божества, тотальне зло та духовно-тілесне забруднення людини; індуїзм трактує старість як неприємний наслідок контакту безсмертної душі з матеріальним світом; даосизм робить боротьбу зі старінням одним із провідних компонентів духовної практики; конфуціанство та синтоїзм декларують надзвичайну повагу до батьків і старших, обумовлену розвиненим культом предків; іудаїзм, орієнтуючись на духовний спадок патріархів, створює ідеал гармонійної та мудрої старості.

15. Проаналізовано характер осмислення старості у світових релігіях. Зазначено, що стареча неміч постає одним із провідних образів буддизму, яскравим символом скороминущості людського життя. Виявлено, що в ісламській традиції старість є іманентною ознакою людського світу, якому протистоїть вічний, позачасовий, незмінний світ Аллаха. Доведено, що образ святої старості, яка вважається ідеальним фіналом життя вірянина, є одним із значущих компонентів християнської доктрини. Відзначено, що авраамічні релігії (християнство, іслам, іудаїзм) визнають високу цінність похилих років для духовного зростання людини, що обумовлює присутню у цих віровченнях повагу до старості, батьків та старійшин. Натомість буддизм, відштовхуючись від віри в ілюзорність матеріального світу та підкреслюючи жахливість фізичного старіння, робить геронтофобію потужним стимулом для духовної практики.

16. Наголошено на тому, що сучасна культура тяжіє до двох векторів осмислення старості. З одного боку, виникає явище десакралізації пізнього віку, традиційні моделі старості втрачають свою актуальність, посилюється ейджизм, занепадає авторитет старших членів соціуму, руйнуються канали міжпоколінної трансляції культури та національних традицій, розвиваються іморталізм і трансгуманізм, метою яких є перемога над старінням через використання наукових технологій. З іншого боку, традиційна архетипіка старості продовжує впливати на суспільний світогляд: більшість фундаменталістських доктрин, побудованих на прагненні до збереження моральних норм світових та етнічних релігій, оцінюють старість як обумовлений волею Провидіння етап життєвого шляху людини, головною метою якого є сакральна підготовка до потойбічного буття.

17. Зазначено, що сучасне мультикультурне соціальне середовище, на відміну від традиційного суспільства, дозволяє індивіду обрати стратегію власного старіння. Виявлено, що провідним ідеалом секулярної моделі пізнього віку є соціально інтегрована літня людина, яка здебільшого нехтує духовною проблематикою, ігнорує

необхідність філософського осмислення старості та смерті, симулює молодість. Доведено, що релігійний світогляд спрощує проблему вибору стратегії старіння, оскільки кожне віровчення містить історичний досвід осмислення старості та смерті. Виявлено, що через невпинне зростання середнього віку членів громад лідери традиційних церков та нових релігійних рухів адаптують догматичні образи старості під сьогоденні реалії.

18. Наголошено на тому, що подолання негативних наслідків демографічного старіння в Україні має відбуватися шляхом створення різноспрямованих заходів, які значно виходять за межі соціально-економічної площини. Забезпечення пенсіонерів, піклування про недієздатних людей похилого віку, подолання ейджизму, геронтофобії та поліпшення міжпоколінних відносин в українському суспільстві вимагає реорганізації системи опіки, яка б містила не лише медичну, освітню, культурну, а й релігійну складові. Важкі економічні та соціально-політичні умови, які ускладнюють проведення пенсійної реформи в Україні, а також нерозвиненість та нестабільність практики довгострокового страхування, роблять релігійно-громадську допомогу та благодійницьку діяльність церков і місій важливим додатковим засобом духовно-матеріальної підтримки літніх людей.

19. Розкрито роль, значення та функції діяльності українських релігійних організацій у вдосконаленні системи опіки над літніми людьми. Доведено, що найбільш перспективними є наступні напрямки роботи: піклування про немічних людей похилого віку на дому; паліативний догляд за невиліковно хворими старими особами; фінансова та матеріальна допомога самотнім, недієздатним та малозабезпеченим пенсіонерам; створення під патронатом релігійних організацій спеціалізованих цілодобових закладів догляду для літніх осіб; організація денних центрів підтримки; запобігання насильству та жорстокому поводженню зі старими (геронтологічному аб'юзингу); відкриття на базі релігійних організацій культурно-освітніх закладів – «університетів третього віку»; психологічна та душпастирська допомога літнім особам; ресоціалізація пенсіонерів (часткове працевлаштування, залучення до волонтерського руху, церковного життя, організація дозвілля, спілкування та ін.).

20. Зроблено висновок, що благодійницька діяльність релігійних організацій може бути потужним засобом евангелізації населення, оскільки є дієвим методом місіонерської роботи. Зазначено, що в умовах поліконфесійного українського соціуму релігійна просвіта та добротність є суттєвими важелями конкурентної боротьби за різновікову паству, що подальша співпраця релігійних організацій з державними та волонтерськими установами в геронтологічній сфері сприятиме поліпшенню соціальної ситуації в старіючому українському суспільстві та водночас може бути чинником сугестивного впливу, який здатен змінювати суспільну поведінку й електоральні рішення літніх людей.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Ангелова А. О. Типологія релігійно-історичних моделей старості: монографія / А. О. Ангелова. – К. : Видавничий дім «АртЕк», 2017. – 368 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Ангелова А. О. Християнський образ старості (свята старість як ідеал людського життя) / А. О. Ангелова // Релігія і Соціум : Часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – №2(4) – С. 86–91.
3. Ангелова А. О. Сакралізація образу старості в конфуціанській традиції / А. О. Ангелова // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Серія: Філософські науки. – 2010. – Вип. 33. – С. 11–19.
4. Ангелова А. О. Проблема старості в духовно-релігійних поглядах Луція Аннея Сенеки / А. О. Ангелова // Науковий вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. – Серія: Філософські науки. – Т. 190. – 2010. – С. 18–24.
5. Ангелова А. О. Осмислення старості у ритуальному кодексі та догматиці зороастризму / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 25 (38). – С. 246–256.
6. Ангелова А. О. Старість в традиціях та ритуалах індуїзму / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова) – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 26 (39). – С. 3–13.
7. Ангелова А. О. Езотеричний іморталізм віровчення даосів: геронтософський аспект / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова) – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 27 (40). – С. 43–56.
8. Ангелова А. О. Старість в традиціях та ритуалах вайшнавизму / А. О. Ангелова // Релігія та соціум : Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – № 2(8). – С. 115–122.
9. Ангелова А. О. Старість в японській релігійній традиції / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова) – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 28 (41). – С. 38–49.
10. Ангелова А. О. Концепція старості, довголіття та безсмертя в міфології синто / А. О. Ангелова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Серія: Філософські науки. – 2013. – №11 (260). – С. 4–9.
11. Ангелова А. О. Духовно-фізична концепція старості в ідейній спадщині Моше бен Маймона / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова) – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 29 (42). – С. 15–21.
12. Ангелова А. О. Ідеал старості в філософії Платона / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія.

- Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова). – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 30 (43). – С. 15–21.
13. Ангелова А. О. Геронтософські аспекти ісламської традиції / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова). – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 32 (45). – С. 18–30.
 14. Ангелова А. О. Позитивні аспекти іудейської моделі старості / А. О. Ангелова // Релігія і Соціум : Часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. – №3–4(23–24). – С. 84–92.
 15. Ангелова А. О. Вплив православних вірувань на архаїчну модель старості у традиційній культурі слов'ян / А. О. Ангелова // Науковий вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. – Серія: Філософія. – 2017. – №1. – С. 11–19.
 16. Ангелова А. О. Благодійна діяльність українських релігійних організацій у сфері опіки над літніми людьми / А. О. Ангелова // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія: ЧНТУ. – Чернігів : ЧНТУ, 2017. – №1(9). – С. 7–13.
 17. Ангелова А. О. Релігійний характер опіки над літніми людьми в первісній та архаїчній культурах / А. О. Ангелова // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія: ЧНТУ. – Чернігів : ЧНТУ, 2017. – № 2(10). – С. 7–15.
 18. Ангелова А. О. Архетипи Старого та Старої як структурно-семантичний компонент міфологічного мислення / А. О. Ангелова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова) – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. – 38(51). – С. 183–193.

Статті в зарубіжних наукових виданнях та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

19. Ангелова А. О. Добра старість як нагорода за праведність у релігійному світогляді давніх єгиптян / А. О. Ангелова // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, III (11), Is.: 67. – Budapest, 2015. – P. 15–19.
20. Ангелова А. О. Світоглядно-релігійні причини ритуального вбивства старих / А. О. Ангелова // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, IV (13), Is.: 82. – Budapest, 2016. – P. 18–22.
21. Ангелова А. О. Страждання старості як стимул для самовдосконалення (геронтософські аспекти буддизму) / А. О. Ангелова // Філософські обрії: Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, НАН України, ПНПУ ім. В. Г. Короленка. – Вип. 38. – К. : Полтава, 2017. – С. 107–119.
22. Ангелова А. О. Семантична відмінність міфологічних пар «старість – дитинство» та «старість – молодість» у традиційній культурі / А. О. Ангелова // Paradigm of knowledge. – 2017. – Vol. 3. – №23. – P. 112–124.

23. Ангелова А. О. Типологія релігійно-історичних моделей старості (Typology of religious and historic old age models) / А. О. Ангелова // *Evropský filozofický a historický diskurz*. Volume 3. – Issue 2. – 2017. – P. 89–94.

Статті в інших наукових виданнях:

24. Ангелова А. О. Рефлексія старості в українських приказках та прислів'ях / А. О. Ангелова // *Науковий вісник КНУКТ ім. І. К. Карпенка-Карого*. – К. : ВД «ЕКМО», 2012. – №6. – С. 186–198.
25. Ангелова А. О. Етнофілософія старості (на матеріалі малих фольклорних жанрів) / А. О. Ангелова // *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 23 (36). – С. 260–268.
26. Ангелова А. О. Старість як довершеність життєвого циклу в шаманізмі / А. О. Ангелова // *Релігія і Соціум : Часопис*. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – №4(20). – С. 29–35.
27. Ангелова А. О. Концепція «духовного старіння» З. Шехтера-Шаломі / А. О. Ангелова // *Українське релігієзнавство*. – 2016. – №79. – С. 103–109.
28. Ангелова А. О. Релігійна геронтологія: напрямки та перспективи в реаліях старіючого суспільства / А. О. Ангелова // *Українське релігієзнавство*. – 2017. – №80. – С. 93–99.
29. Ангелова А. О. Старість у первісно-релігійному світогляді / А. О. Ангелова // *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 73–80.

Статті й тези в збірниках та матеріалах конференцій:

30. Ангелова А. О. Естетика старості / А. О. Ангелова // *Традиція і культура. Прекрасне у духовному потенціалі людства / Матеріали міжнародної наукової конференції*. – К. : Новий Акрополь, 11–12 червня 2010 р. – Ч. 1. – С. 1–2.
31. Ангелова А. О. Ідеал старості в філософії Платона / А. О. Ангелова // *Традиція і культура. Ідеї Платона у сучасному бутті: [Матеріали міжнародної наукової конференції]*. – К. : Новий Акрополь, 14–15 грудня 2012 р. – Ч. 2. – С. 1–2.
32. Ангелова А. О. Свобода як пріоритет старечого віку (позитивна модель старості) / А. О. Ангелова // *Традиція і культура. Обрії свободи: [Матеріали міжнародної наукової конференції]*. – К. : Новий Акрополь, 12–13 грудня 2014 р. – Ч. 1. – С. 1–2.
33. Ангелова А. О. Безсмертя та довголіття в міфології античності / А. О. Ангелова // *Традиція і культура. Людина в пошуках смислу: [Матеріали міжнародної наукової конференції]*. – К. : Новий Акрополь, 18 грудня 2015 р. – Ч. 1. – С. 1–2.
34. Ангелова А. О. Актуалізація релігійної свідомості в старечому віці / А. О. Ангелова // *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16 травня 2016 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук*. – Одеса : видавець Букаєв В. В., 2016. – С. 55–58.
35. Ангелова А. О. Етіологічні міфи про старість та втрату безсмертя / А. О. Ангелова // *Сучасні дослідження в галузі культури і мистецтва: збірка матеріалів*

- міжнародної науково-практичної конференції. – К. : КНУТКіТ ім. Карпенка-Карого, 2016. – С. 77–80.
36. Ангелова А. О. Стереотипні образи старості в сучасній масовій культурі / А. О. Ангелова // Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали восьмої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 листопада 2016 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2016. – С. 25–28.
37. Ангелова А. О. Вплив Реформації на становлення західної системи опіки над літніми людьми / А. О. Ангелова // Протестантські Церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації): Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 27-28 квітня 2017 р.): [Ред. Е. Бистрицька, І. Зуляк, А. Колодний, П. Яроцький]. – Тернопіль-Київ : ФОП Осадча Ю. В., 2017. – С. 211–216.
38. Ангелова А. О. Вплив Реформації на становлення західної системи опіки над літніми людьми / А. О. Ангелова // Протестантські Церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації): Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 27-28 квітня 2017 р.): [Ред. Е. Бистрицька, І. Зуляк, А. Колодний, П. Яроцький]. – Тернопіль-Київ: ФОП Осадча Ю. В., 2017. – С. 211–216.
39. Ангелова А. О. Основні напрямки волонтерської роботи релігійних громад з літніми людьми / А. О. Ангелова // Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2017 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук. – Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2017. – С. 105–109.
40. Ангелова А. О. Міфологема омолодження у слов'янському фольклорі / А. О. Ангелова // Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукр. наук. конф., 21-22 грудня 2017 р., Переяслав-Хмельницький // Матеріали наукової конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 10. – С. 156–158.
41. Ангелова А. О. Гендерні аспекти типології старості / А. О. Ангелова // Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукр. наук. конф., 21-22 січня 2018 р., Переяслав-Хмельницький // Матеріали наукової конференції – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 11. – С. 108–110.

АНОТАЦІЯ

Ангелова А. О. Архетипіка старості в релігійній традиції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертації вперше в українському релігієзнавстві здійснено комплексне дослідження в галузі релігійної геронтології. Було розглянуто проблеми духовного життя особистості на етапі геронтогенезу, проаналізовані фактори прогресування релігійної свідомості в літньому віці та головні риси реструктуризації релігійності старіючих людей. Також здійснено типологічне дослідження релігійно-історичних моделей старості, виокремлено універсальні та варіативні характеристики релігійного-етичного ідеалу пізнього віку, проаналізовано гендерні аспекти

релігійної рефлексії старості, з'ясовано історичні витоки та релігійно-світоглядне обґрунтування утримання недієздатних літніх осіб. Було досліджено первісні моделі осмислення пізнього віку, міфологічні архетипи старості, розкрито світоглядно-релігійні причини архаїчного геронтоциду. З'ясовано зміст концепту «старість» у слов'янських народних віруваннях, окреслені традиції української етнопедагогіки та громадського догляду за людьми похилого віку.

Описано різноманіття релігійних моделей останнього періоду земного життя людини в етнічних релігіях: давньоєгипетських віруваннях, зороастризмі, індуїзмі, даосизмі, конфуціанстві, синтоїзмі та іудаїзмі. Проаналізовано характер осмислення старості у світових релігіях – буддизмі, ісламі та християнстві.

Описано сучасні трансформації традиційних моделей старості в світовій та українській культурах. Обґрунтовано, що релігійний світогляд спрощує проблему вибору способу життя в пізньому віці, оскільки кожне віровчення містить історичний досвід осмислення старості й смерті. Виявлено головні тенденції сучасної геронтософської рефлексії та богословських адаптацій традиційних образів старості до сьогоденних реалій, роль релігійного світогляду у виборі індивідуальної стратегії старіння. Розкрито зміст, напрямки та перспективи діяльності українських і світових релігійних організацій у справах удосконалення системи опіки над літніми людьми та загальної нейтралізації негативних наслідків демографічного старіння населення.

Ключові слова: старість, старіння, релігійна геронтологія, геронтософія, архетипіка, релігійно-історичні моделі старості, геротрансценденція.

АННОТАЦІЯ

Ангелова А. О. Архетипика старости в религиозной традиции. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертации впервые в украинском религиоведении осуществлено комплексное исследование в области религиозной геронтологии. Были рассмотрены проблемы духовной жизни личности на этапе геронтогенеза, выявлено положительное и отрицательное влияние религиозности на жизнь пожилого человека, проанализированы факторы прогрессирования религиозного сознания в позднем возрасте и главные черты реструктуризации религиозности стареющих людей. В результате анализа сакральных первоисточников, фольклорно-этнографических материалов и большого количества научной литературы выявлены ведущие тенденции религиозной рефлексии старости, осуществлено типологическое исследование исторических моделей позднего возраста, выделены универсальные и вариативные характеристики вероисповедно-этического идеала старости. Проанализированы гендерные аспекты религиозного осмысления финала человеческой жизни, в частности, феномен гендерно-возрастной асимметрии старения, а также явление половой унификации престарелых мужчин и женщин в религиозных общинах. Указаны главные типы отношения к пожилым членам традиционных сообществ, выяснены исторические истоки и религиозно-мировоззренческое обоснование опеки над недееспособными старыми людьми.

Показано, что, несмотря на разное статусное значение и специфику смысловой наполненности жизненного цикла архаического и современного человека, старость является исторической константой человеческого бытия. Доказано, что архетипы старости являются сквозным структурно-семантическим компонентом мифологического мышления. Выявлена семиотическая множественность архетипов Старца и Старухи, мифологем поиска бессмертия и долголетия, знаковые аналогии старости и младенчества, а также антагонизм бинама старости и юношества. Раскрыты мировоззренческие причины архаического геронтоцида, кроющиеся в различных догматических и мифологических интерпретациях ритуального убийства стариков. Выяснено содержание концепта «старость» в славянских народных верованиях, его дальнейшие трансформации под влиянием христианской культуры. Обозначены традиции украинской этнопедагогике, которая воспитывала у молодежи уважение к старшему поколению, формируя в народной ментальности по большей части положительный образ старости.

Описано многообразие религиозных моделей последнего периода земной жизни человека: образ «доброй старости» в древнеегипетских верованиях; толкование старения как демонического загрязнения в зороастризме; эзотерический иммортализм вероучения даосов, разумеющий старческую дряхлость главным врагом на пути к постижению Дао и бессмертию; сакрализация пожилых людей в конфуцианстве; старость как символ быстротечности земной жизни в индуизме; гармоничная модель финала земного бытия в иудаизме. Рассмотрены геронтософские аспекты мировых религий. Отмечено, что старость является одним из ведущих образов буддизма, мощным мотивом, стимулирующим адептов заниматься духовной практикой с ранних лет. Выявлено, что в исламской традиции старость считается имманентным свойством человеческого бытия, которому противостоит вечный, безвременный, неизменный мир Аллаха. Показано, что христианство создало метафизический образ святой старости, которая считается идеальным финалом жизни верянина.

Обнаружены главные тенденции современного отношения к позднему возрасту: с одной стороны, исторические модели старости теряют свою актуальность, с другой стороны, традиционная религиозная геронтологическая рефлексия продолжает влиять на общественное мировоззрение. Отмечено, что современная мультикультурная социальная среда позволяет индивиду выбирать стратегию собственного старения. Обосновано, что религиозное мировоззрение упрощает проблему выбора образа жизни в позднем возрасте, поскольку каждое вероучение содержит исторический опыт осмысления старости и смерти. Выяснено, что из-за непрерывного роста среднего возраста членов общин лидеры традиционных церквей и новых религиозных движений адаптируют догматические образы старости к современным реалиям. Раскрыто значение, функции и перспективы деятельности украинских и мировых религиозных организаций в совершенствовании системы опеки над пожилыми людьми, обнаружены наиболее перспективные направления работы духовенства и волонтеров религиозных общин с геронтологическим контингентом. Проанализировано положительное влияние такой деятельности на нейтрализацию негативных последствий демографического старения населения.

Оговорено, что благотворительная активность религиозных организаций является действенным методом миссионерской работы с населением пожилого возраста, а также фактором суггестивного влияния, способного изменять общественное поведение и электоральные решения пожилых людей.

Ключевые слова: старость, старение, религиозная геронтология, геронтософия, архетипика, религиозно-исторические модели старости, геротрансценденция.

SUMMARY

Anhelova A. O. Archetypology of old age in religious tradition. – Manuscript.

Thesis for doctor of philosophy degree in specialization 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

This thesis is the first attempt of a comprehensive research in the field of religious gerontology in Ukrainian religious studies. The author examined the problem of the individual's spiritual life at the gerontogenesis stage, analyzed the factors of the progression of religious consciousness in old age and the main features of the restructuring of the older people's religiousness.

The dissertation contains also a typological study of religious-historical models of old age, a description of universal and variable characteristics of the religious-ethical ideal of the late age, the analysis of gender aspects influencing the religious reflection on the older age, the study of historical sources and the religious-philosophical substantiation of the incapacity of the elderly. Then, the subject of study were the primeval models of comprehension of the late age, mythological archetypes of old age, philosophical and religious reasons of archaic geronticide, the content of the «old age» concept in Slavic folk beliefs, the traditions of Ukrainian ethnopedagogy and public care of the elderly.

The thesis explores also the diversity of religious models of the last period of human life in ethnic religions (Ancient Egyptian religion, Zoroastrianism, Hinduism, Taoism, Confucianism, Shintoism and Judaism), the nature of understanding old age in world religions – Buddhism, Islam and Christianity. The modern transformations of traditional models of old age in world and Ukrainian cultures are described. It is substantiated that the religious world view simplifies the problem of choosing a way of life at a later age, because each doctrine contains historical experience of comprehension of old age and death. The author focuses on the main tendencies of modern gerontosophical reflection on theological adaptations of traditional images of old age under present realities, on the role of religious ideology in choosing an individual strategy for aging. In addition, the researcher revealed the role of Ukrainian and worldwide religious organizations as well as of volunteers belonging to religious communities in improving the system of care for the elderly, identified the content of clergy's activities aimed at neutralization of the negative effects of demographic aging in population.

Keywords: old age, aging, religious gerontology, gerontosophy, archetypology, religious historical models of old age, gerotranscendence.